

СУРМИ

... Стучать закохано і дико
її вишневі чобітки...

В. Сосюра

1.

В мене карі очі й чорні, кострубаті брови, може навіть занадто кострубаті, і сходяться вони на перенісся. Це надає мені, мабуть, похмурого, зосередженого вигляду. Я більше мовчу, ніж балакаю, але все спостерігаю, все занотовую і складаю десь у глибоких куточках під черепною покривною голови. Це трохи про мене, бо далі теж буде про мене.

Я роздивляюсь навкруги, слухаю і мовчу. От щось каже сусідові стрункий парубійко в чорному піджаці. Мені не чути його слів, але я зацікавлено стежу за його рухами, уважно розглядаю його синій картуз, зацікавлено занотовую, що він у чоботях. Чому зацікавлено? І хіба ця товста пані в чорних окулярах не така цікава? Не знаю. Я—такий. І раптом я думаю, про щось інше, пригадую сріблясту голову лікареву, його трубку, й сухий голос його ще раз бубонить у моїх вухах:

— Спокій, повний спокій, товаришу. Треба кудись на лоно природи. Це—перевтома. Так, нерви й легені ще... І подалі від міста...

Парубійко в чорному піджаці повертає до мене обличчя. Що? Де я його бачив? Ах, чорт, та курси ж, курси ж! Безперечно Лаврин!

А парубійко вже йде до мене, це вже таки справжній парубок і раптом його рот роздерся до самих вух і з-під губів блиснули, ніби задзвеніли, міцні, білі зуби.

— Дорошук, ти?

— Лаврин?

Зустріч була несподівана. Він сів на мого кошика з речами.

— Ну, розкажуй, друже, як, що?

— Та ось, у село. Завідателем сельбуду. — Головне—село. В місті ось уже шостий рік і не раз у не довелось піти у відпустку. А тепер ось безповоротно й надовго—в село. Дайош Вовковинці!

— Тривай, Вовковинці? Н-ської округи?

— Н-ської.

— Руку! Руку, Сергію!

Знову його рот роздерся до самісеньких вух, обома руками він загріб мої пальці.

— Туди к чорту, та нам же вкупі їхати! Я ж у Вовковинцях—за-репетував він.—На конференцію комсомольську сюди приїздив.

Ні, зустріч таки справді несподівана.

І ось я наче знову в тихому повітовому місті, де вперше на курсах зустрів Лаврина. Це було п'ять чи шість років тому... І ось знову він сидить поруч зо мною, розтуляє до вух рота і з-під губів йому видзвонюють тоді білі зуби.

Мимо вагонного вікна кружляючи швидко пролітають поля і залізничні будки.

— Ти, кажеш село. Ого, брате, Вовковинці—не село. Дві школи, лікарня,—велике містечко. А от сельбуд—помешкання поганюще. Зруйнований панський будинок—уявляєш? Гарно те, що близько поле, річка, та й при сельбуді парк. Ех, весна! Березень минає, а там і літо, брате. А, хороше в нас, ой хороше!

Потяг летить, Лаврин поруч зо мною на лавці, і я бачу, як йому просто на ніс сідає маленька, зеленувата мушка. Перша мушка після зими. І звідки вона в цьому вагоні? А мушка вже сіла Лавринові на щок, й він швидким рухом згання її газетою.

— Лаврине, а пам'ятаєш курси? Знаєш, була ще Оля? Не забув, як ми з тобою приятелювали й часто гризлись із-за неї. Не смійся, справді гризлись. А потім роз'їхались, вона теж кудись поїхала...

Я кажу це й десь тихенько-тихенько сам собі дивуюся. Я кажу це про Ольгу й так спокійно, наче про те, що ось ми їдемо, що ось ожила вже зеленувата мушка. Я відчуваю, що я такий спокійний, такий спокійний... Але ж це було так давно.

— Пам'ятаєш, Лаврине, як я ревнував тебе до неї? А одного разу ти плавав. Так, так, плавав. Пам'ятаєш? Ти з нею через віщось посварився і потім прийшов до мене, плавав і розказав про все. Пам'ятаю, було тебе шкода, а десь усередині чомусь тепло-тепло й надійно йкнула радість.

— Вона зрадіє тобі... Неодмінно...

Що там цікаве він побачив на своєму нігті? І що він сказав таке незрозуміле?

— Що ти сказав, Лаврине?

— Я кажу, що вона зрадіє... Бач, я одружений з нею.

Ху, жарко! Я почуваю, що горю. І навіщо так опалювати вагона? Хіба ж уже не березень на полі, й хіба не ожила вже маленька, зеленувата мушка у вагоні? Я почуваю, як у скронях у мене пульсує кров, приливає мені до обличчя. Ні, Лаврин каже, що вагон не опалюється.

— Бач, Сергію, я з нею листувався... І потім ще побачились... А зараз вона зо мною у Вовковинцях.

Так, за вікном по яругах, на полі блукає весняне булькання і весняне розтавання і вагон вже давно не опалюється. Ні, я не спокійний. Я раптом відчуваю, що далекий спомин дратує мене, як оця в'їдлива зеленувата мушка. І тоді знову я сам собі десь тихо дивуюсь: це ж було так давно, давно...

2.

Напівзруйнований, двоповерховий панський будинок. Пана тепер нема, й вибиті шибки на другому поверсі виширюють свої чорні пастки. Потріскані білі колони несуть на своїх рівних стовпах, здається, тисячі років. В першій поверсі—сельбуд. Тут міститься зала для вистав, книгозбірня і читальня. Напроти—моя кімната, а далі, аж у другому кінці коритару—живе Явтух. А ще далі міцно забиті двері, а за ними кімнати й кімнати, і знову якісь коритари з купами наваленої цегли і сміття. Там пуста й тиша.

В моїй кімнаті затишно. Лямпка з-під синього абажуру кидає світло коло на стіл, кладе стьожку на білий аркушик паперу, й каламар від тої стьожки стає то чорний, то синій. Завтра неділя, ввечері в сельбуді лекція, а зараз на дворі початок квітня і вечір, і чутно, як у містечкові вибивають бравурного марша на двох дзвінницях.

Я хочу писати конспекта до лекції, треба добре підготуватись, бо читаю я тут уперше і знаю, що буде багато людей, які придуть послухати нового завідателя сельбуду, сидітимуть у темній залі стоголовим, чутливим і зацікавленим чудищем, а розпорядник перебиватиме мої слова і проситиме, щоб не лускали насіння. І крім того, я знаю, що в темній залі сидітиме Ольга, дивитиметься на естраду, на мене, і, певне, щось думатиме про мої рухи й мої слова. І тоді я тихенько червонію. Ах, чорт, значить ти пишеш цього конспекта для Ольги?

І враз я близько-близько відчуваю напруження сотень людей, сотень питливих очей, чутливу тишу напівтемної залі. Слухайте, моя лекція для вас, тільки для вас! Жодного слова я не залишу без пояснення. Я не знаю тільки, як треба почати, про віщо сказати спочатку, щоб відразу вас зацікавити, захопити під свою владу.

— Лекція, лекція, лекція—так кажу я собі багато разів. — Лекція, лекція, лекція—повторюю я без ліку, й літери цього слова хаотично блимають у моїх очах жовтявими фігурками.

Нараз я щось відчув. „Лекція, лекція“... Стрункий ритм уже вхопило моє вухо, і він відбився в усій моїй істоті. Нові слова, нові речення раптом хлопнули на мене, багато речень, без ліку... Це те, що треба, тільки так треба збудувати свій вступ, але я не можу записати, я не встигаю систематизувати думок, і олівець хапливо і рвучко бігає по папері, а звідти вже дивляться горбаті й п'яні літери, і схоже на те, що вони тупцюють якийсь божевільний танок.

Через двадцять хвилин конспекта написано. Я вже знову маю здібність відчувати те, що робиться навколо мене. Дзвони на дворі вже стихли. Лямпа тихенько, ледве чутно лопотить, і за шафою шелестять старими газетами миші.

Я не чув кроків по коритару, але в мою кімнату входить Явтух. Ввійшов, став тихенько біля дверей і мовчки чекає, коли я звернуся до нього.

Він старий і сивий, я знаю, що він тридцять років прислужував панові в цьому самому палаці й від того в його м'які рухи і здібність нечутно з'являтися і зникати. Але коли у вісімнадцятому році пан тікав за кордон, Явтух не поїхав за ним. Залишився жити в палаці й зараз сторожем у сельбуді.

Він стоїть і мовчки чекає біля дверей, а я навмисно не звертаюся до нього. Чи довго ж він мовчатиме? І невже не обізветься? Проходить хвилина, проходить друга довга хвилина. Ні я більше не можу! Я рвучко схоплююся із стільця і підбігаю до нього. Він схилив на бік сиву голову, а його зморшкувате, темножовтого кольору, округле й маленьке личко нагадує печене яблуко. І сам він невеличкий, з розкоряченими ногами, у брудних порватих чоботях. Десь глибоко з-під кострубатих, як у сича, брів, із глибоких западин, якимось, чи зловісно, чи з зацікавленням гостріють його колючі оченята.

— Явтуше,—кричу я.—Ви до мене?

Він відповідає не зразу, і в його оченятах я ясно спостерігаю цікавість.

— До вас, пане. Я зайшов спитати, чи не треба вам чого.

Я розумію, що він розглядає мене, як якогось чудернацького звіря.

— Нічого не треба, Явтуше,—кажу я.—Я вас уже просив, щоб не називали мене паном, бо я не пан.

— Слухаю,—відповідає він і не йде.

— Ви мені ще що маєте сказати?—запитую. Він мовчить. Я знову сідаю за стіл і тоді чую його голос:

— Пане, чи можна мені до церкви?

— Знову—пане! Ідіть, Явтуше, куди хочете, можете не питати мене.

Я рішуче відкриваю книжку й намагаюся читати. Перескакую через рядки, прочитую сторінку. „Він і досі не пішов?“—запитую себе і враз озираюся назад, до дверей. Явтуха немає.

Я вдягаюся і виходжу на ганок. Просто на груди падає мені вечір, повний березневої вогкості, і чорний, ще голий, але вже весняний сад стоїть передо мною. Мої ніздрі роздуває гострий, похотливий запах дівочої спраглої землі, торішнього листу, я жадібно хапаю, захлю-

буюсь цим металевим, живучим повітрям, і дивлюся на кований, дзвінкий молодик, що зачепився своїми мідними рогами за чітке галуззя далекого дуба. Праворуч за високим парканом зідхає вулиця, і розмова двох дядьків довго бренть у повітрі, як натягнута велетенська струна.

По кривих східцях я спускаюсь у сад. Тут зовсім темно й тихо, тут волохата темрява клоччям принишкла за кожним стовбуром і кущем, і нашорошена тиша мільйонами тонюсеньких струн напружено, гармонійно й одноманітно виводить якусь одну, високу ноту. Сніг уже давно розтав, і багнюка висохла, та земля ще мокра й іноді під моєю ногою м'яко схлипує торішнє перегниле листя. Сад великий занедбаний, з старими дуплястими яблунями й грушами—притулком вухастих сов—із зарослими крислатими алеями. Від дубів та берез залишилось багато високих пеньків і вони тепер ніби збігаються з темряви на глухий звук моїх кроків і в чеканні становляться по обидва боки алеї.

Я зупиняюсь і запалюю цигарку. На момент світло від сірника вихоплює з темряви східці напівзруйнованої альтанки праворуч і похилий стовбур якогось дерева. Я пригадую, що не загасив лампи й нікому не сказав, що йду. Треба повернутись.

Ще крізь дерева я бачу, як із незавішеного фіранкою вікна моєї кімнати дзюрчить у сад довга стьожка жовтого світла. І раптом зупиняюсь. Я бачу, я зовсім ясно бачу, як чиясь постать підійшла до вікна, мить постояла нерухомо, потім зіслзла на карниз фундаменту й заслонила собою стьожку жовтого світла: хтось із саду зазирає в мою кімнату. Швидко-швидко, як спіймана миша, закалатало серце. Я крадучись біжу до будинку. Але пізно. Постать, як тінь, уже скочила на землю, і я тільки чую, як у далені швидко губляться чийсь тороплені кроки. „Кому це так цікаво?“—думаю.—„Чи може це звичайний злодій?“

В кімнаті мене чекала несподіванка. Ольга. Вона прийшла взнати, чи не буде сьогодні репетиції „Бурлаки“, мене не застала, побачила на столі в мене цікаву книжку й на хвилинку сіла її проглянути. Вона мені радить ніколи не забувати, що треба завжди запирати двері, коли я куди йду. І потім вона просить пробачити їй, що зайшла без дозволу в кімнату.

Я дивлюся на її рівний, гнучкий стан, на блакитні очі, на ластовиння біля носа і пригадую щось далеке й рідне.

— Олю,—кажу я,—треба затулити вікно фіранкою, бо тільки-но хтось слідкував за вами з саду. А може невідомий бажав бачити також мене, не знаю.

Вона швидко затуляє вікно, на її личкові я читаю острах.—Вона когось боїться,—думаю я. Ні, то був не злодій.

— Скіньте пальта,—запрошую я. Вона охоче згоджується, вона ще посидить у мене, бо я налякав її і їй страшно зараз іти. Нараз вона повертає голову до вікна і слухає.

— Що таке? Може знову?—запитую я.

Вона ще хвилинку послухала.

— Здалося, що кроки. Мабуть тільки здалося. У вас шелестять за шафою миші. Як ви не боїтеся, що вони вам відкусять колись сонному носа?

І вона вже робиться весела, вона сипле жартами, і я не встигаю відповідати на них.

— Бідний хлопчику, ви напевно воюєте з ними цілісеньку ніч? От вредна мишва! Не дає спати бідному хлопцеві! У вас, мабуть, і пацюки є?

— Є,—кажу я.—Великі, сірі пацюки.

— Ай, ай!—верещить вона.—Мені страшно сидіти! Ще який пацюк вчепиться в ногу!

— Олю,—кажу я, і чую, що мій голос трохи тримтить.—Олю, повторюю я якось приглушено. Вона насторожилась і раптом перестала сміятись.

— Що?—тихо питає вона.

— Чи ви пам'ятаєте, як ми з вами зустрілись вперше?... Давно, давно... П'ять чи шість років тому. Пам'ятаєте курси?

— Пам'ятаю. Ну, а далі, що?

— Далі? Я не знаю. Згадалось, от і все. І от тепер знову зустрілися на Поділлі. А пам'ятаєте, як одного разу банда вскочила в місто і ви, я і Лаврин переховувалися на горіщі?

Вона встала.

— Час іти. Коли ж буде репетиція? А лекція—завтра?

Мовчки, хапливо вдягає пальто. Що з нею?

— Ви проведете?

Ми виходимо на пустельну вулицю.

— Холодно,—кидає вона, хапає мене під руку й ми йдемо. Йдемо мовчки.

— Олю, ви давно записались із Лавриним?—нарешті несміливо запитую.

— Що? Хто вам це сказав?

— Лаврин.

— Я ніколи не записувалась із Лавриним. І взагалі ні з ким.

— Що я чую? Але ж цього не може бути. Лаврин же сам казав. Не записувались? Ну, значить, тоді так, без загсу...

— І не думайте нічого, будь ласка. Лаврин—мій товариш, знайомий і... більш нічого.

— А в школі?... Як же ви вкупі вчителюєте в одній школі?..

Вона голосно сміється.

— Що ж тут дивного? Я після тифу встала, шукала посаду, а тут Лаврин пише, що вільне місце вчительки, гарна школа. Я й приїхала. Що ж у цьому дивного, я вас питаю?

„Так, але ж Лаврин казав зовсім не те. Значить Лаврин брехав? І навіщо це йому було треба?“—це в думках.

— А ось і школа. Дякую, що провели. Може зайдете до мене. Ні? Да, до речі: ви, здається, кандидат партії?

— Так.

— Ну, а я комсомолка. А взагалі... чудний ти, Сергію...

Що? Вона сказала „ти“?

— Олю, Олю, стривай на хвилинку.

Стукнула клямка дверей і усе стихло.

„Зараз мабуть північ“,—думаю я. І де це я навчився висвистувати такого веселого марша?

Я йду й висвистую, йду й висвистую, й зовсім не знаю слів цієї пісеньки. Вулиця повна низеньких будиночків із зачиненими віконницями і, мабуть, усі вони давно сплять. Молодик десь упав і розбився, сконав. За похмурими, дощатими парканами не гавкне собака, не продзвенить копито по нерівному бруку на базарі. Над містечком лопотять великі, то жовті, то зелені стиглі зірки.

Ось уже останній провулочок, ось уже знайомий колодязь, от і сільбуд. Старий панський палац сторожко, тяжкими кроками виступає з темряви, округлив, згладив контури своїх карнизів, прищулився.

— Не добре так пізно ходити. Зле робите...

З несподіванки здригаюсь. На східцях примостилась темна, похмура постать. Підходжу на крок ближче.

— Хто це?—бачу біля свого обличчя величезні, чорні очі:

— Хто це?—повторюю.

— Це я.—Ян.

Ян! Ось хто! Як я не впізнав відразу?

Янові двадцять два роки. Він здоровий кремезний, трохи сутулий, зовсім не схожий на свого батька Явтуха. Людська поголоска в містечкові каже, що в Яна тече кров Явтухового пана.

Ян сидить на східцях біля останків мармурового, білого лева, а я стою над ним і бачу тільки його широко розкриті очі. Вони в темряві видаються такі округлі й величезні.

— Зле так пізно ходити, зле робите—повторює він знову, і я чую, як в його голосі тримтить прихована зісна нотка.

Я чомусь здивований, я навіть почуваю, що в мене самі собою піднялись брови й від того купкою збіглись зморшки на лобі.

— Але ж чому, можна знати?

Тоді він піднімається, він чомусь важко дихає, і мені здається, що він, навіть, стиснув кулаки. Я відступаю крок назад, я чекаю, що він скаже, але він повертає до мене спину і йде просто в сад. Ось уже в темряві десь схлипнула під його чоботом вогка земля, ось уже не чути нічого. Я стою, дивлюсь йому в слід, у темряву. Я мовчу й прислухаюсь у той бік куди він пішов. І раптом мені спадає на думку вогкий, нашорошений сад, і чорні пеньки, і смуга жовтого світла з моєї кімнати, і чиясь темна постать, що зазирає з саду у вікно.

3.

Сьогодні неділя, а ще з середи біля райвику й на дверях сельбуду висіли великі плакати, розмальовані різнокольоровими ясними фарбами, що сповіщали про сьогоднішню лекцію.

Лекція почнеться о сьомій, зараз шість—ще рано, і я користую з цього, щоб ще раз перевірити чарівний лихтар. Я обережно розкладаю лопотливі, промаслені малюнки на окремі купки, в усьому в мене зразковий порядок, це для того, щоб не збитись на лекції, щоб легко і зручно було кожної хвилини знайти потрібного діяпозитива.

Я уважно обдивляюсь конденсатор, об'єктив, щоб було все налагоджено, щоб не було ніяких зупинок. За дверима в коритарі вже товпиться дівтора, хлопчакки вигукують і пустують, часом до мене долітає звідити шум бойовиська й шум переможенного. Іноді гамір відразу стихає і я чую швидко тупотіння десятка дитячих ніг. Це знак, що з-за дверей висунулась маленька сива голова Явтуха. Цього досить, щоб дівтора кинулась врозтіч. Але не надовго. Явтух зачинає двері свого помешкання і от я знову чую веселу гаму дзвінких дитячих голосів.

Через годину шумкою юрбою приходять хлопці й дівчата, багато з них комсомольців, починають вигукувати: „Гей, нумо, хлопці“.

Дівчата виряджені в нові спідниці, кольорові хустки, а в хлопців прив'ялі картузи (шапки вже поховали). Тихо тануть над ними сизо-синьоваті струмочки їдконого диму з дешевих цигарок.

Трохи пізніше починають збиратись старіші. Ось поважний єврей з довгою чорною бородою, з якою в довжині змагається горбатий ніс із тисяччю синьовато-червоних жилок. Це місцевий крамар, непман, прийшов із дочкою, чорноскою блідою дівчиною з двома бородавками на підборідді. Він її не ризикнув відпустити одну, але вона так плакала і просила дозволу побувати на лекції, що самому батькові довелося її супроводити. Він невміло тримає її під руку вище ліктя, сякає в клітчасту хустинку і з підозрілістю озирається навкруги, а дочку так вразив цей різноманітний галас, що вона зовсім спустила обидві руки й очі її розгублено блукають поверх картузів і хусток.

Ось дядько з голеним підборіддям і з усами, як у Шевченка. Це відомий місцевий куркуль, керownik церковного хору. Ще в минулому році цей же хор співав також на врочистих революційних святах у сельбуді, і так само як і на крилосі, незмінно перед ним із запалом вимахував обома руками дядько з голеним підборіддям і з шевченківськими вусами. Але приїхав інспектор політосвіти й перед хором було поставлено ультиматума: або на крилосі, або в сельбуді. З того часу хор співає тільки в церкві, а сельбудівського немає. Воно можна і в сельбуді хор утворити, багато записалось би молоді, та все... „немає керівника“. До цього речення так уже всі звикли, що історію з хором вважають цілком природною і в усякім разі становище таким, що зміні абсолютно ніякій не піддається.

Дядько уважно озирається навколо, смикає себе за лівого вуса й ніби випадково, між іншим, бликає оком на купку парубків із цукроварні. Вони ще недавно від плугу, від землі, але дядько почуває в них щось чуже, вороже йому. Та й у парубків такий вигляд, ніби вони ось кілька хвилин тому згубили свою невинність. Звичайні сільські обличчя, трохи наївні, трохи тупі, але завод уже поклав на них якесь невідоме своє тавро, і воно позначилось у тонких рисочках біля кінців губів, у легких тінях на лобі, у важких, твердих рухах.

Нарешті Явтух одмикає залу і в обидві половинки дверей нестримно ллється потік хусток, картузів і шапок. Заторгали лавки, хтось когось перечепив, комусь віддалили ногу. Нарешті посідали, але гамір не змінився.

Хтось намагається співати, його хтось умовляє, десь у кутку верещить дівчина і всю залу протинає чийсь пронизливий крик: „Граждане, тут палити не можна. Не паліть, граждане!“.

Біліє полотняний екран на сцені. Обережно вдвох з Явтухом ми вносимо чарівний лихтар. Гамір притих. Я для чогось тру собі обидві руки й обводжу очима напівтемну залу.

— Ш-ш-ш...—перебігає з кутка в куток.

Я ще раз озираюсь на екран, на купку діапозитивів і якось дивно спурхують у повітря з моїх губ перші слова.

— Сьогодні я прочитаю вам лекцію про походження життя на землі, про те, як з'явилися...

В залі вже тихо. Кілька сотен людських очей вп'ялися в мене, слідкують за кожним моїм рухом, кожним словом. Ніби якась стока потвора причаїлась тут у темряві й гіпнотизує свою жертву. Раптом наче важкий камінь спадає мені з ший. Робиться чомусь легко й весело. Я не знаю, хто кого гіпнотизує, але нічого вже не відчуваю, крім тих слів, які ось кубляться в мені, які десятками, сотнями, зриваються з моїх губів, і натомість прибувають звідкілясь нові й нові. Вони запруджують мій мозок, усю істоту, тисячі їх ще не завмерли і плавають у залі, б'ються у високі вікна.

Я вже не відрізняю окремих лиць, уже немає п'явок—очей, тільки чую, як мої слухові перетинки боляче лопотять од цієї живої тиші, що лунко виграє високого, мажорного марша тисячі неловимих звуків, неловимих шелехів завмерлої залі.

Ніби в блакитному, незвичайному тумані блукають на екрані якісь дивні малюнки, гарні, невидані краєвиди, що їх я своєю ж рукою розкидаю в цій темній залі, серед цього дихання й стукоту трьох сотень людських сердець.

От і кінець. Я вже давно не дивлюся в конспекта, він упав мені під ноги, але я ще хочу говорити, я хочу закінчити так, щоб усі вони, вся жива електрична маса не отямилась і не прокинулась од мого остан-

нього слова. Я хочу продовжити свої чари над нею і кажу ще і ще... І враз—усе. Тоді я важко дихаю і сідаю. Заля мовчить.

Я—переможець!

І от я чую придушений зойк. Я схоплююсь і становлюсь стрункий, як струна. Ольга! В останньому ряді лавок і стільців вовтузиться купка людей і звідти летить цей до болю знайомий, рідний голос. Ольга!

Всі вже стурбовано одірвались від своїх місць і тоді між рядами, важко гупаючи чобітьми, пробіг до дверей розхристаний чоловік. У слід йому пронизливо шарпнулось свистіння, тюкання і лайка. Й коли стихло, зовсім ясно заколивавсь в залі придушений жіночий плач. Плакала Ольга.

4.

Минув тиждень. Комсомольські збори було призначено на неділю ввечері

У кімнаті весело. На дворі день повний квітневого сонця і сліпучі золоті зайчики стрібають по всіх чотирьох стінах, гасають один за одним по стелі й, раптом, обнявшись падають на підлогу.

Комсомольці зібрались усі, посідали на стільцях, на лавках, на широких віконних лутках. Але сьогодні непомітно звичайної жвавості, вільності в розмовах, у поведженні. Щось заховане, вимушене притамовує кожний рух і слово.

Я бачу, як завжди життєрадісний, веселий Дмитрик Сагайдачний підходить ззаду до Марти й затулює їй очі. Але та не зареготалась у відповідь, а мовчки з силою одірвала Дмитрикові руки від свого обличчя і пересіла на інше місце. Та й сам Дмитрик раптом притих, і непомітно сів на лутку, наче відчув себе в чомусь винуватим. Мені здається, що ця весела сонячна кімната, повна золотих зайчиків, так не пасує до цих похмурих, серйозних лиць.

Ольга й Ян тут уже давно. Вони сидять у різних кінцях кімнати і намагаються не дивитись один на одного. Ян сидить на стільці збоку під стінкою і ввесь час трохи відхиляється праворуч од сліпучого зайчика, що вперто танцює на його сірому обличчі. А обличчя в його сіре і, видно невмиване. Великий орлячий ніс, тонкі чорні брови й закопилена трохи нижча губа надають йому якогось буйного, міцного вигляду. Він сидить на своєму стільці, ухиляється від сонячного проміння і мружить свої великі карі очі. Він чуває на спині колючі погляди десятка цікавих очей, це видно по тому, як він трохи кривить вбік рота й іноді знижує лівим плечем. Але яка байдужість схована в його лінійках, як у ситого kota, рухах, у м'язах його товстої короткої шиї. Я чомусь мимоволі задивився на нього й тоді почув, як Ольга сказала моє ім'я. Вона підійшла до мене, кілька волосинок її залоскотало шию, вона нхилиється через плече й каже тихо в моє вухо:

— Сергію, ти знаєш... я боюся його.

Я зрозумів, що вона каже про Яна. Але чому ж вона каже мені, мені?

А вона на хвилинку зупинилась і вже продовжує:

— Цей випадок на лекції не вперше. І розумієш — Марта просто божеволіє! Я боюся і його, й... Марти.

Вона це мені сказала? Як багато тут слів і речень! Що вона тут сказала? Ах, так... його й Марти, Марти...

— Ольго,—кажу я,—ти не бійся... ні його, ні Марти.

Але я повинен був їй сказати щось, може повинен був заспокоїти? Я ж тільки сказав холодні слова, сказав без думки. І про це я подумав уже тоді, як вона відійшла від мене й сіла в куток.

Комсомольці зараз балакають зовсім не про те, що розбиратиметься на зборах. Балакають про контрабанду, що її вчора затримали, про польського салдата, що перебіг до нас, про польського шпигуна-ксьондза в чорній сутані. Вони стиха балакають зовсім про інше, але мені здається, що вони думають про Яна.

Хтось із дзвоном розчинив велике вікно, і змішана з терпким вітерцем шурхнула в кімнату тисячна гама звуків і шелехів. Впав у кімнату квітневий день і заграв, як сліпучі золоті зайчики. Тоді вийшов швиденько Лаврин і розпочав збори.

До президії обрали Лаврина й Марту. Вона тихо сіла за стіл і схилилась над клаптиком паперу. На лоба їй злізло пасмо темного волосся.

Лаврин ніби випадково зиркнув раз і вдруге на присутніх. Цього досить. Я знаю, що він зафіксував постанову зборів, він прочитав її в куточках комсомольських губів у напіввідкритих їхніх очах. Тоді він твердо, рішуче стукнув об стіл олівцем.

На повістці денній одне питання — вчинок Яна Когута. Довго поволи зачитує Лаврин заяву Ольги. Туга, напружена тиша. Потім сідає — кінець. І знову схопився. Над головами виросла зелена, в'язана кохтина Ольги.

— Роблю пояснення, будь ласка. Хоча гадаю, що й так у заяві все ясно.

Стихнув на мить дзвінкий, з металевим тембром дівочий голос. Ніби вітрець пострибав, пошамотів над головами — всі повернулись до Ольги, завмерли. Я зиркаю на Яна. О, як він слухає! Я чую, як лопотять його слухові перетинки. Він розглядає своє коліно, він ніби зовсім байдужий, але... він як струна, як відтягнута тетівка луку з убивчою стрілою.

— Товариш Лаврин запитує, коли вперше почав чіплятися до мене Ян. Цьому було напевне півроку. Я пам'ятаю випадок, коли на порозі сельбуду кілька місяців тому Ян зупинив мене й запропонував „поборюкатись“. Я не схотіла, тоді він схопив мене і кинув на поріг. Останній випадок підчас лекції теж подібний. Він щипав мене за коліно, потім схопив у темряві за горло й...

Вона ковтнула слину й сіла. Тоді я здригнувся: Лавринові очі колючуть мене, як два довгих зелених шила. „Він викликає мене на герць“ — думаю я собі й мовчу. Тоді він сміється... ні, він тільки злісно кривить губи й каже в мій бік:

— Може хто з захисників хоче сказати — прошу, висловлюватись у першу чергу — і ніби від сміху його рот розходиться до вух і на мить блиснули білі зуби.

— Дайте слово — кажу я й продовжую сидіти. Потім рвучко встаю й тру собі руки. Зиркаю вбік — Ольга бліда, як мертвяк і не дивиться на мене. Я почуваю, що губи мої й пальці непомітно дрібно затанцювали.

Я напружую сили й голосно, виразно проказую:

— Мені відомо, що за свою поведінку, за нетовариське поводження з дівчатами, Ян Когут уже двічі одержував попередження від осередку. Він не виправився. Він тероризує зараз товаришку Ольгу. Тримати його в комсомолі гадаю зайвим. Осередку вжити заходів до захисту від дальніших нападів Когута.

Лаврин удає байдужого. Мені здається, що я читаю його думки. Тоді я поринаю в себе, я міркую довго, старанно. Так, він спочатку думав, що я захищатиму його суперника, а тепер думає, що я хочу знищити одного з суперників своїх. Та це ж так ясно, так звичайно — я не помиляюсь.

Що це? Я бачу — Ян встає. Його обличчя спокійне, навіть лагідне. Він хвилинку стоїть мовчки, а всі збори дивляться на його короткий піджак, на вперту, трохи сутулу постать вола, на стрункі брови й орлячий ніс.

— Годі братва, кумедію!.. Мені не жалко, виключайте!

І раптом вогневі, гарячі півонії спалахнули йому в зіницях.

— Виключайте, плюють! Самі ж ви—кнури!

Грюкнули важкі двері, навздогін за ним затюкала крилами кострубата тиша.

Я пам'ятаю — я висвистував пісню, що її слів не знав. А криві вулички були повні зачинених віконниць і над містечком лопотіли зелені, смарагдові зірки. Я йшов, і висвистував, і думав про Ольгу, і тоді на порозі сельбуду зустрів темного Яна, що сидів. І от тепер зараз голосуватимуть, а я думаю про те, що він мене тоді, мабуть, чекав, мабуть виглядав, і знав, що я з Ольгою, і її він дуже ненавидів і дуже любив.

Ось уже голосують за те, щоб виключити його з комсомолу і всі — „за“. А коли Лаврин спитав, хто утримується, неспіливо підвелась і захиталась одна рука за столом президії—рука Марти, комсомолки з великими карими очима, з смаглявим обличчям, і всі пригадали, певно, що вона божевільно кохає Яна Когута, який дві хвилини перед цим був член комсомолу.

5.

Квітень приголомшив ніжним, вкрадливим хором синіх, темносиніх фіялок, першим клейким листям тополь і вишень, ласкавими, кришталевими днями з округлим, червоним, як рубін, сонцем, із туркезовою блакиттю, як дивна невидана пава.

Зграї фіялок соромливо таїлись під кожним кущиком, на кожному горбочку; пахуче, клейке листя крислатих дерев розвивалось на моїх очах і тихо гуло голубими вечорами; стовпом вигравали комарі на теплу, ясну годину.

Квітень приголомшив зеленим, галасливим бубном, і я очманілий не встеріг приходу прозорого, бузкового травня. І коли одного разу поглянув навколо в старому занедбаному паркові, зелений дим засліпив мої очі, серце дзвінко застукало, пухнуло з палючих грудей і розсипалось серед білих конвалій, скалками блиснуло в смарагдовій хащі зеленого повного листу, покотилось поклонами у високу густу траву.

Старий парк-дідуган колисав і леліяв у собі, як дитину, округле, холодне озерецько. Сховалось воно блискуче, синяво-синє в темнозелені береги, з лівого боку ряскою вкрилось, лопастим листом та жовтими кувшинками. Праворуч сіріли й біліли руїни купальні, і вода тут була прозора, яснозелена, як туркеза. А на березі, на сірому камінні, що залишилось од купальні, вигрівались на сонці маленькі пруткі ящірки й жовтовухий вужак просто звідси кидався в озерце і плив, підвівши з води голівку.

Що-ранку я приходжу сюди купатись. Тоді все озерецько розбігається широкими колами й тікає до берегів від мого фуркання й хлюпання. Прутки зеленаві ящірки тоді не сміють вилізти з-під каміння, а злякана зозуля раптом ковтає своє „ку-ку“ і я чую тільки її хапливе ляпання крил, що стихає в далені між березами.

Після купання я неодмінно запалюю цигарку й тихою ходою повертаюсь додому. Різко й весело висвистують вивільги й вовтузяться у верховині крислатого клена. Лящать піночки і в кушах, біля зарослої стежки, без перестану цокає чечітка.

Сьогодні, коли я проходжу повз стару альтанку, повиту буйним муром лапатою дикого винограду, я чую голоси. В альтанці двоє. І раптом голос мені видається такий близький і знайомий. Де я його чув? Я зупинився і прислухаюсь, і ось відчув, що хвилююсь. Чому?

Я звертаю в бік і тихо підходжу до альтанки. Я неспішно торкаюсь до нагрітого сонцем листя, я нечутно роздвигаю темно-зелену стіну дикого винограду й застигаю.

На єдиній кривій лавочці сидить Ян. Він босий, без сорочки й без картуза. Я бачу м'язи його спини й рук, що переливаються під шкірою рухливими м'ячиками. На колінях у нього—Марта. Мені видалось, що її смагляве, циганське обличчя якось схудло й загостріло. Я відразу не можу вхопити її слів і тільки бачу, що вона обома руками обняла Янову шию, про віщоє благає, чи допитується, а він—байдужий і впертий, не дивиться на неї.

Я відчуваю зненацька, що мені не вистачає повітря. Я сильно й часто дихаю і від подиху перед моїм ротом безперестанку полощиться маленький, слабосильний листочок. Це мене чомусь дратує, я стискаю зуби й з насолодою зриваю того листочка. Тоді починаю розуміти окремі слова, і вони шпигають мене, як шилом.

Ольга... Я знаю... Ти її любиш, Яне.. Скажи ж мені просто про це... щоб я почула з твоїх уст.

Мартина біленька хустинка лежить біля Янових ніг.

Я швидше вгадую, ніж чую те, що відповідає Ян. Його губи ворохнулись.

— Не можу я, щоб Ольга... без Ольги.

Я бачу, як темніє обличчя в Марти. І раптом Ян позіхає і ворухиться. Піднімає праву руку, занурює п'ять пальців у своє волосся і одним рухом розтьобує їй сорочку на грудях. Марта закриває очі й безсило схиляє йому голову на плече. Тоді Ян встає, і Марта з несподіванки падає на підлогу. З невимовним призи́рством він дивиться на неї. Всього мить. Потім одвертається, плує й швидко виходить з альтанки.

Я хвилинку чекаю, поки його спина перестала блискати між стовбурами беріз і старих яблунь, потім мовчки увиходжу в альтанку.

Марта стоїть навколяшки перед лавочкою і хутко втирає сльози. Вона з жахом і здивовано дивиться на мене й намагається застібнути сорочку. Руки її тримтять і це їй не вдається.

— Дай, Марто, я...—каже мій голос. Тоді вона встає і мовчазна, покірна, стоїть передо мною. Я застібую їй сорочку й теж мовчу. Враз над самою альтанкою розлягається кування зозулі. Марта здригується й хоче вийти. Тоді я міцно беру її за руку й саджаю поруч із собою на лавці. Вона не противиться.

— Марто,—кажу я.—Марто, я все бачив... Вона мовчить, тільки повернула до мене голову. Я її тихо обіймаю за стан і злегка притискаю до себе. Марта не ворухиться і пильно дивиться на мене своїми овечими великими очима. Десь на їхньому дні ще брентить са́мітня сльоза.

— Марто,—кажу я,—як ти можеш так... так просити його? І любити такого... такого?..

— Пусті!

І вона раптом одштовхує мене.

— Марто, Марто, послухай!..

Але вона йде... йде. Вона пішла.

Зозуля вже стихла, тільки так, як і раніше, висвистують і вовтузяться вивільги у верховині клена. Тоді я підіймаю з підлоги білу хустину, що її забула Марта, і виходжу з альтанки.

Я йду, в руках у мене Мартина хустина, я йду й намагаюсь так засвистіти, як вивільги, що виграють на зеленій флейті.

6.

Явтух мене дивує. Він увійшов нечутно до мене в кімнату й нечутно зупинився на порозі. А коли я запитав, що йому треба, він ніби зніяковів і неспішно попросив прочитати йому газету. Новина! Явтух просить газети! Що це? З охотою прочитав я йому й з'ясував малозрозумілі місця. Тоді він зідхнув і запитав:

— А скажіть, пане, чи скоро повернеться старе?

— Що старе?—запитав я. Але Явтух не відповів. Він раптом зщулювався, маленьке зморшкувате обличчя його ще більше зморщилося, і за хвилинку він мовчки пішов від мене.

Що за чудний дід? Що він хоче—подумав я.

Надвечір насподівано до мене прийшов Лаврин.

З часу нашої спільної подорожі у вагоні ми стали відчувати чомусь один до одного не то ворожість, не то якусь нещирість. Зустрічались ми з ним дуже рідко, та й то на хвилинку, переважно на зборах. Ми майже не розмовляли. І сьогодні Лавринова візита цілком несподівана для мене.

Він раптом, не спитавшись, увіходить у мою кімнату й мимрить мені: „Здоров“. Кидає картуза з розмаху просто на мої книжки, він котиться через увесь стіл і падає на підлогу.

— Лаврин?—дивуюсь я.—Яким це ти робом вирішив завітати до мене?

— Ху, спека!—каже він і витирає хусточкою спітніле обличчя. Надвечір якась задуха. Вночі, мабуть, буде гроза.

— Напевне буде,—поглядаю я для чогось у вікно.

— Чорт його знає,—раптом каже він,—набридло це мені все до чорта!

— Що саме?

Він хвилинку мовчить і розглядає кінчики пальців.

— Та все... хлопці, збори ці що-понеделка, ти...

— Я? Чим же це я так набрид тобі?

— Так. І ти, і Ольга, і всі ви...

„Ольга?“—починаю розуміти я.—„Он що, голубчику“,—думаю. „Так і треба було починати просто з цього“.

— До речі, Лаврине. От ти згадав про Ольгу. Слухай, друже, яка рація була тобі брехати тоді у вагоні?

Він раптом подивився таким стомленим і мабуть, болісним зором.

— Брехав—кажеш? Не знаю. Тоді—була правда. Скучно, братішка. Да-а, братішка.

Він якось із насолодою вимовляє це слово: „братішка“.

— Скучно,—повторює—весна, нічого де поробиш. Роботи в осередкові ніякісінької, навіть, на збори перестали ходити. Вимагають, одним словом, нових метод роботи. Да-а. Знаємо це. Не в методі справа.

— Що?

— Не в методі справа, кажу, а в тому, що мало різали в двадцятьому році.

— Цеб-то?

— Дуже просто, братішка. Батистові хусточки, краватки, панчишки, он що!..

Лаврин замовк і обвів похмурим поглядом кімнату.

— Що власне тебе так непокоїть,—запитую я.—Що це в тебе за хандра? Ти зовсім змінився з того часу, як ми з тобою у вагоні...

— Покинь!—із запалом перебиває він.—Це не хандра, просто багато нечистої сили завелось навколо, повилазила з своїх закапелків і нудить.

Якась сіренька пташка сіла перед самісеньким вікном на гілку яблуні й виводить високу, тонку мелодію. Зробить одно колінце, друге, а на третьому ніяк не візьме потрібної ноти і знову починає спочатку. Хвилину ми уважно слухаємо її простеньку пісеньку.

— Та-ак,—каже Лаврин.—І головне те, що ця наволоч так діє, що не причепишся, не знаєш, як боротись із нею. Я вже якось думав... от би такий гурток утворити—ну, скажемо, „таємний гурток допомоги партії“. Постанова: „Такий то гад шкідливий для справи пролетаріату—знищити“. Хе! Краса!

— Чудний, ти,—кажу я,—невже ти серйозно переконаний, що партія потребує такої „таємної допомоги“?

Він не відповів. Ми майже мовчки просиділи з півгодини.

— Піду,—встав Лаврин.—Ох, і нудота ж!

Його рот уже не роздирається до вух, як було колись раніше, брови йому насунулись на самий ніс і він більше про віщось міркує, ніж розмовляє. Він збирається іти і вже на порозі зупиняється і питає мене:

— А як у тебе нащот кордупельки,—га?

Я не розумію і дивлюся на нього.

— Ат, чудак, не розумієш,—досадує він.—Про баб питаю. Як у тебе нащот ламца-дріца-ха-ца-ца? Для зава сельбуду це найлегше діло.

І не чекаючи моєї відповіді він ковтнув слину. Очі йому заблмали й примружились.

— А в мене брат, попова дочка, теж—вчителька. І в Паріжі не була, а які штуки вміє... От, брат! Тобі, мабуть, і не присниться таке.

Сіренька пташка на гілці яблуні, за вікном виводить свою тонку, як скляний дзвіночок, мелодію. Вона зробила одно колінце, покотила вниз кришталеве покотьольце, тільки на мить зупинилась і раптом з якоюсь жагою і несподівано для неї самої взяла потрібну й високу ноту, і вона дзвінко розсипалась на тисячу золотих цвяшків, ніби розвернувся самоцвітний вахляр із безліччю ніжних, невловимих відтінків і кольорів.

Лаврин хотів ще щось сказати чи спитати, але тільки сильно грюкнув дверима й, не прощаючись, пішов.

— Так.. братішка,—кажу я і один стою серед кімнати. Потім швидко виходжу в коритар іду на поріг, дивлюся вслід Лавринові. Він поволі йде, і непокрита голова його хилиться ніби під тягарем якоїсь важкої, як стопудовий молот, важкої-важкої думи. Зараз він заверне за ріг. Може озирнеться?.. Ні, не озирнувся.

Я мовчки повертаюсь і йду до своєї кімнати. І враз чийсь хрипкий, повний зненависти голос, вривається в коритар. „Та це ж Ян!—Я швидко й тихо підходжу до Явтухової квартири. За дверима двоє сперечаються. Ян погрожує, вимагає—йому відповідає притишений голос Явтуха.

— Не бреш, старий! Чуєш, не бреш!.. Де золото? Де речі?

Я чую Ян наступає, Явтух ніби молить, і здається ось-ось впаде навколяшки.

— Немає... як перед богородицею. Все пан забрав.

І знову гнівний Янів голос:

— Не бреш, все одно взнаю. Об'явлю!..

Далі Явтух щось сказав, чого я не міг розібрати. І раптом звірячий рев Янів, і тяжко гупає якась важка річ.

Я поспішаючи відчинив двері. Це було зроблено вчасно, бо Ян певно задушив би свого батька. Явтух стогнучи підіймався з підлоги. Ян тільки зиркнув і стукнув дверима.

— Що тут у вас? За віщо це він? — ніби байдуже ціджу я крізь зуби, а сам пильно-пильно й непомітно з боку вп'явся в Явтухове обличчя. Він мовчить, жодна рисочка не ворухнеться.

— За віщо, га? — повторюю я.

Не відповідаючи жодним словом, Явтух лягає на дерев'яне ліжко в кутку й одвертається до стінки.

— Нічого, буває, буває, — кажу я, удаючи, що це мене зовсім обходить, — буває, діду, не журіться. — І я спокійно виходжу з кімнати. Тоді почув як застукали Явтухові чоботи і грюкнув за мною дверний гак.

— Яке золото? Які речі? — міркую я і мені здається, що це ж так легко взнати, в чім тут справа. Розумію, розумію. Он воно що! — кажу я сам до себе.

В своїй кімнаті я піднімаю з підлоги картуза, що його забув Лаврин, і обережно вішаю на гвіздок.

7.

Коник! Коник! Вороний, і шерсть блискуча й оксамитна. Косить чорним, вишневим оком і, роздуваючи рожеві ніздрі, хропе. Спасибі тобі, сусідо, спасибі! Ти дав мені сьогодні свого коня на цілий день. Спасибі! Я згадаю сьогодні червоне козацтво, клинок і піку, бар'єр і маніж, і своїх командирів і комісарів, табір у селищах, сосновий бір, і Буг, і руїни старовинного польського замку, і таку тиху, таку маленьку соснову станційку Гнівани!

Ах, коник! Ця старенька кульба видається мені такою знайомою і рідною, що я хвилююсь, як гімназист, солодко й тривожно.

Я взяв повід і вже плавко колихнувся раз і вдруге і втретє. Я іду кроком, а вороний коник гарячиться і хропе. Я раз-у-раз стримую його, й тоді він гне свою круту шию вбік.

Ось базар і брук. Тут центр, тут усе містечко і всі галасливі євреї, і всі вивіски й рундуки. І що-дня тут малиновий міліціонер урочисто забирає в баби цеберку з десятком мочених яблук і вигукує щось про патент, а баба вигукує про силу хвороб і кричить, що її син теж комуніст.

Я зупиняюсь біля лотка й купую цигарок, і тут підходить до мене високий і брудний чолов'яга. Він простягає руку й щось хрипить про бога й про те, що він голодний. Я хочу для чогось сказати цьому дужому парубкові, що бог не нагодує й що краще хай він не просить ради імені христа, але наші очі на момент зустрічаються і я бачу в його зіницях таку тугу й біль, що швидко сіпаю за повід свого коника й від'їжджаю.

Жебрак обдає мене горільчаним перегаром, тлінню брудної одежі й щось хрипло гукає в слід.

Ковані копита дзвінко співають по бруку й на мене з прихованим острахом зиркають тужні й чорні очі:

— Знову копита по бруку? Якийсь знайомий звук!

Ах, містечко, подільське містечко, містечко з брудним вонючим базаром, повне вивісок і євреїв! Ось ти живеш, торгуєш і галасуєш, та в бідняцьких єврейських кварталах не забудеться ще довгі, довгі роки проклята згадка про білі розкидані ноги, і чорні криваві ями роздертих ран, і про „Третій гайдамацький імені Сімона Петлюри“ полк...

Ось поворот і останній заулок. Тут коли переїхати містечок, минути великого хреста й капличку з образом богоматери, починається поле.

Скільки повітря! Воно тисне серце й розриває груди. Скільки жита, меж, і синіх волошків! Я їду вузенькою доріжкою і гнучке колосся зграями вибігає назустріч, падає навколяшки перед кінським копитом і тане, і розсипається синяво-зеленим оксамитом навколо. Побігли вперед аж за обрій телеграфні стовпи, і гудуть, як рій дроти. Ніби сонце грає на них, як на струнах. Я їду, і гострокрилий кібець летить геть од дороги.

Пирхає мій вороний коник і мотає головою. Я пригадую раптом давні, знайомі слова й голосно кажу: Шенкель! Шенкель, шенкель—виukuю я багато разів. Ех! Я гикаю і жену учвал. Раптом робиться так легко, легко й весело. Я почуваю, що я—струна, і тільки вітер свистить і шалено тікає назад. Тоді завертаю вбік і вже тихо їду обніжком.

Ось селянин. Він, мабуть, оглядає свою нивку. Ми здоровкаємось і дивимось один на одного. Я питаю:

— Що, на жито вийшли подивитись?

— Атож,—відповідає він.—Хлібець нічого. Дощу б тільки треба. А так—нічого.

— Росте, значить, во славу руського оружія?—жартую я.

— Та росте... Хватить на всіх,—посміхається він.

— Аби хліб був, а роти знайдуться.

Я їду далі й ген-ген на обніжку бачу якусь чорну крапку. Підїжджаю ближче. Видно, що сидить якась жінка чи дівчина. Ой! Щось шпи-гонуло мене в груди. Та це ж Ольга. Вона підвела голову від книжки й раптом побачила мене. Вона хутко встала, і книжка впала в неї з колін. Ольга! Ольга боса, простоволоса йде мені назустріч, уся порив і здивування.

— Сергію, як це ти сюди? Яким робом?

— А ти як? Де тут узялась у полі?

— Дуже просто. Я тут часто буваю...

Ми сидимо поруч, і коник мій тут же румає житні колоски. Я з боку дивлюсь на таке знайоме до болю обличчя, на блакитні очі й ластовиння біля носу.

— Олю?—кажу я. Вона підіймає якось кумедно брови й дивиться запитуючи на мене. Тоді я тихо нахиляюсь і дзвінко цілую її в шию. Вона стріпонулась і підносить до моїх очей якусь блідно-рожеву квітеньку.

— Не знаєш, як назва?—питає якимсь робленим і ніби не своїм голосом.

Я відчуваю, як прислухається вона до моїх рухів.

— Ольго, Олю, кохана, рідна!—шепочу я в екстазі й обсипаю поцілунками її обличчя. Я ще хочу торкнутися губами її ніжної оксамитної шиї і бачу на ній дві червоних цяточки від мого першого поцілунку.

Я щось думаю про своє, потім про її слова і пригадую кремезну Янову постать, пригадую Яна, що його виключили з комсомолу.

— Ольго, а як тепер до тебе Ян? Ти його давно бачила?

Ольга затихла, якось уся зщулилась.

— Я не знаю, нічого не знаю... Він божевільний чи... Не знаю. Знаєш—він іноді цілі ночі ходить у мене під вікном, цілі ночі! Я не знаю, як далі. Я кажу йому, що заявлю до міліції, кажу, що застрелю його, а він дивиться і, я певна, нічого не чує. В нього тоді такі очі, такі очі!.. Я не знаю, що буде—я мабуть, виїду...

Вона для чогось загуляє очі руками й нахиляє голову. В неї зараз, дивний, чарівний вигляд. Я знаю, що навіки запам'ятаю її такою, як вона є зараз.

— Ольга, Оля, моя рідна, дивна Ольга в містечкові Вовковинцях — я дивлюсь на неї, губи мої тихо ворущаються, а в неї все ще похилена голова, і руки затуляють від мене такі зворушливі й теплі блакитні очі..

Сонце підбилося височенько, спека починається. Коники ще тріщать, навипередки, але скоро й вони затихнуть. Тоді в повітрі повисне залізна, палюча піч і важко задихає жарким, синім маревом.

— Коли б ти знала, як іноді буває тоскно? Шалено вже хочу до міста. Ти ж розумієш, Олю — що-ранку там будять десятки гудків, ціла симфонія! З гаражу вилазять веселі червоні трамваї, десь гупає по бруку підвода з залізом. Ах, цей залізний скрегіт! Так скрегоче праця.. А потім...

Я на хвилинку зупинився і так мені хочеться їй сказати... І я кажу. Кажу й знаю, що це ж брехня.

— А потім те... в мене ж дружина в місті. Мабуть чекає мене.

„Ну, для чого це я?“ — майнула думка.

Ольга слухає, мовчить, і враз починає тихо сміятись. Вона мовчить і сміється, сміється якимсь унутрішнім сміхом і вся здригується, ніби ковтає кульки холодної криги. Я дивлюся на неї і в мене зростає тривога.

— Ольго? Ольго що з тобою? Ольго?

Вона перестала сміятись.

— Більше мене цілувати не смій. Чуєш? Я не знала, що ти жонатий. І взагалі це ж підло, підло!.. Як ти можеш так робити?

— Що ж тут підлого, Ольго? Адже ж я тебе не дурю, я тобі сказав, що в мене є дружина.

— Чому ж ти раніше не сказав про це?

— Я думав, що ти знаєш.

Вона міцно стиснула зуби і взялася двома пучками за щоку, ніби в неї раптом заболіли зуби. Я роблено байдуже виймаю цигарку й запалюю. І враз вона пильно-пильно вдивляється в моє обличчя.

— Сергію, сядь ближче, сюди. На хвилинку. Швидше!

— Що? — я присовуюсь до її плеча. Тоді вона обіймає мене за шию і жадібно, пристрасно цілує в губи.

— Олю, Олю, — скрикую я схвилований, але вона рвучко схоплюється.

— Не йди! Не смій йти за мною!

Вона це сказала й пішла від мене обніжком. Іде швидко, поспішає, не озирається, далі обніжком, далі обніжком, усе від мене, і від мого коника...

Я чомусь з цього радію. Як добре, що я вигадав їй таке. Ха-ха, значить я одружений, і мене в місті чекає дружина? Ха-ха!.. Нехай іде, нехай! Повірила й тікаєш? Думала — „женишок“? Так?.. Нехай...

8.

Цієї ночі, коли я спокійно спав, у Вовковинцях скоїлась подія. Вранці на другий день до мене прибігли Марта й Лаврин, і вони розповіли мені про жахливу драму цієї ночі, про драму, в останньому акті якої мені самому довелося потім брати участь.

Яскраво я уявляю собі те, що скоїлось, і уявляю кожну деталь, кожну дрібницю цієї події, наче я сам був при тому і все бачив на власні очі.

Це було так.

* * *

Старий Явтух не спав і перевертався з боку на бік. За останній час він дуже непокоївся за те панське майно, що було сховано в таємному, надійному місці, і про існування якого знав тільки він, Явтух. Як вірний пес, він добре затамив панського наказа стерегти ті речі, аж поки пан не повернеться назад із-за кордону. З того часу минуло довгих шість років. Пан не повертався. В його старому двоповерховому будинкові з важкими білими колонами (що, здається, несуть на своїх плечах тисячі років) оселився галасливий сельбуд. Але ніхто не знає, крім старого Явтуха, що в цьому палаці, де у глибокому, кам'яному льохові, заховані коштовні речі, яких не міг тікаючи, захопити з собою пан.

Старий Явтух пам'ятав панського наказа.

Коли в кімнаті все стихло, і Ян почав виводити носом тонкі свисти й присвисти, Явтух тихенько встав, одягся й нечутно вийшов. Він ішов до схованки. Переліз через руїни з цегли й сміття. минув довгого коритара, поліз по східцях кудись униз і опинився в холодному підвалі. Тут Явтух налапав у закапелкові маленького каганчика й засвітив його. Відблиск світла затанцював на кам'яних сірих стінах, вихопив із темряви якусь нішу і простягся, здригуючись, на цементовій підлозі. Майнуло два-три кажани й зникли.

Явтух ішов уперед, обережно затуляючи долонею світло в каганчику від протягів, що раптом виривались з якихось бокових хідників. Нарешті купа наваленого каміння і гнилих дошок, що невідомо хто, коли й для чого заніс їх сюди. З боку низенькі двері. Замка немає, та й навіщо він? Хто може знати про якусь хижу, що захована в підвалі старого панського будинку? А коли б хто й знав, або знайшов, однаково замок тоді нічого не допоміг би.

В кімнатці (це швидше якийсь льох) попід стінами навалено купою різне хатне майно: масивні фотелі, оббиті чорною, запиленою шкірою, старовинні канапи, навіть чайні сервізи й люстра—все це в непорядкові, перемішано й залишає враження якогось погрому, руйнації. В кутку припишкли пузаті скрині, оббиті їржавим залізом. А над ними, як охоронець від злих духів, що могли підняти руку на це добро, висить великий образ божої матери Ченстоховської в коштовній срібній оправі. Цей образ для Явтуха був великою святиною і завжди старий з благовійним тримтінням згадував і в думках постійно звертався до нього з молитвами.

Могильна тиша. Якось моторошно, навіть каганець пригнічено, полохливо залопотів і застиг.

Страшний сон приснився вчора Явтухові. Чує він: із брязкотом, із залізним скреготом відчинились двері в цю таємну схованку. Якісь чорні, кошлаті люди з вогненними смолоскипами купою застряли в проході, рвуться вперед до панських скринь. Глухі, важкі вдари сокири... Потім дим, дим, дим... Стривожений прокинувся тоді Явтух. Вчора ж він вирішив одвідати доручене йому майно. І от він прийшов сюди. І перше, ніж перевірити, чи все ціле, старий з благовійною молитвою опустився навколяшки перед образом.

Так я уявляю собі всю цю подію, і певний того, що всі деталі, які я тут наводжу, дуже близькі до дійсності. Потім я сам усе це старанно перевіряв, свої власні спостереження порівнював з оповіданнями Марти, Лаврина та Мордуха Цукера, хазяїна пивної, де в-останнє гуляв Ян (і про якого мова буде далі) й дійшов до висновку, що я майже цілком вірно змалював картину жахливої події, починаючи, так би мо-

вити, з перших її кроків і кінчаючи апотеозом, при чому всі деталі логично випливають із загального розвитку всієї драми.

Коли Явтух опустився навколяшки, він виразно почув чийсь кроки. В ту ж мить його різануло світло від свічки й він побачив біля себе Яна. Тут скоїлась дика сцена, одна з тих сцен, що я підслухав її під дверима, коли Ян вимагав у батька сказати йому, де золото.

Тоді ще мені здалося, що я зрозумів у чім річ і про яке золото йшла мова.

Явтух швидко піднявся з колін і, розчепирівши руки, пішов назустріч синові, ніби хотів затулити від його ока ці пузаті панські скрині й образ у коштовних шатах. Ян хрипко засміявся і з усієї сили штовхнув старого в груди. Той мовчки, як обапал, упав на твердий, полусканий цемент.

Ян кинувся до скрині. Швидко він одбив замка й підняв кришку. В ту ж хвилину старечі батькові руки знову простяглися до нього і схопили ззаду за спину. І тоді Ян вхопив важку, масивну тарілку й з розмаху вдарив нею батька по голові. Той упав і кров густо заляла його зморшки на обличчі.

Старий був ще живий, лише знепритомнів, і через деякий час, коли Яна вже в підвалі не було, прийшов до пам'яті. Залишаючи за собою кривавий слід, він рачки, вершок за вершком, аршин за аршином, виліз, нарешті, на гору, на свіже повітря, витративши на цю подорож біля п'яти годин. Тут сили його залишили, і він знову знепритомнів. Так він пролежав ще дві-три години, і тоді його знайшли двоє містечкових перекупок, що поспішали на базар. Вони зняли тривогу й за допомогою інших перенесли пораненого до його квартирі. Це скоїлось трохи пізніше після того, коли до мене прибігли Марта й Лаврин, і коли я вже знав від них про подію, в якій поранення Явтуха було тільки першим її і, може навіть, незначним епізодом.

Коли Явтух знову прийшов до пам'яті, і лікар уже встиг перев'язати йому рану (до речі дуже небезпечну) поранений раптом виявив якийсь неспокій і заворушив губами. До нього нахилились і він ледве чутно попросив покликати мене.

Коли я прийшов, старий лежав із перев'язаною головою на лавці. Він зразу ж упізнав мене й рухом показав мені підійти й нахилитись до його губ. Тоді я почув кілька слів, що їх було сказано ледве вловимим перервливим шепотом:

— Це мене Ян... син... Там у підвалі... знайдете... панське майно... що лишилось приховайте... і нікому... не кажіть... Може...

Далі Явтух замовк і тихо захрипів. Щось клекотіло йому в грудях, маленьке зморшкувате обличчя було бліде, аж синювате, і вже не нагадувало печеного яблука. Швидше воно скидалось на висмоктану, вичочену цитрину. Цей напівбожевільний панський пес, до останньої хвилини своєї собачої душі, пам'ятав про свого пана і про його речі.

Через кілька хвилин він умер.

9.

Золота, звичайно, Ян не знайшов. Воно стало мабуть у великій пригоді самому панові, але срібні ложки, тарілки та кілька коштовних дрібничок наповнили Янів мішок. Забрати останні речі він не подумав.

Ян озирнувся.

Батько мовчазно лежав біля стіни, якимось чудно підгорнувши під себе руки.

— Забив!—майнула Янова думка. Огарок свічки догорав і світло нерівними блисками метлялось по стінах.

Мішок був важкий і Ян із трудом звалив його собі на плечі. Йти назад із вагою було дуже тяжко і в деяких місцях мішок довелося просто волочити за собою.

Тільки відчувши в своїх руках п'ять „черв'яків“, Ян уперше подумав про те, що на цей раз йому таки пощастило вистежити батька й відкрити місце схованки лишків панського майна. І коли темний „ділець“ (хто він—залишилось невідомим) купивши за безцінок „оптом“ увесь Янів мішок, зачинив за ним двері, вперше подумав Ян про те, навіщо ж йому потрібні були ці гроші, вбивство батька й нічне блукання. І тут же майнула думка, що п'ятьдесят карбованців це ж зовсім небагато для того, щоб зробити з ними щось надзвичайне, таке, щоб усі почули про це, навіть, щоб Ольга здивувалась і сказала:—Як? Це зробив Ян? Отой Ян?

Ольга!.. Ян затримтів і вирішив зараз же бігти до неї.

І він побіг сонними містечковими провулками, спотикаючись об засохлі груддя і зачипаючи плечима похилі, драні паркани. Але з початку опинився він у півній Мордуха Цукера.

Пивна з вулиці була вже зачинена, і Ян пройшов до неї з двору. Кілька повій пили пиво з іншими постійними відвідувачами цієї пивнушки. В згустках синього диму і хрипких вигуків прислужував гостям сам хазяїн притону—маленький, горбатий чоловічок, швидкий і слизький, як в'юн, із лисим черепом і без жодних слідів рослинності на худому, мавп'ячому личкові.

Прихід Янів лишився якось непоміченим. Він сидів у куточку й залпом спорожнював шклянку за шклянкою. Зараз в його була одна думка—впитись. І він пив, пив, пив. І враз згадка про Ольгу знов блиснула перед ним, ніби метеор.

П'яна повія, посварившись із кимсь, почала, випльовуючи огидливу лайку, здирати з себе одіж. Лякливо заметушився по кімнаті Мордух, просячи й умовляючи.

Ян глянув і одвернувся. Голе жіноче тіло викликало в його раптову огиду. Зараз він міг думати тільки про Ольгу. Він зробив спробу підвестись і знову сів—закрутилась голова. Так він просидів ще кілька хвилин. Жіночий вереск і рев стихли. Натомість нагло роздер вуха кошачий зойк. Так, це несамовито кричало кошеня. Кілька повій тримали його на столі, і одна з них застромила йому глибоко в бік залізну виделку. Кілька десятків очей з насолодою стежили за цим видовиськом, боячись пропустити хоч один рух нещасної тварини.

Ян глянув і йому швидко застукало серце. Він відчув, що цю хвилину шалено, божевільно бажає ласкати Ольгу. Рванувся з місця і кинув на стіл червінця. Йому належало одержати здачу, але він не звернув на це уваги й вибіг на вулицю.

Небо чорніло, як прірва, від важких, кошлатих хмар.

10.

Ян знав, що хвіртка до шкільного двору замкнена на ніч і стрибати через високий паркан—це значить наробити гвалту. Ось через віщо він побіг в обход, городами, й зупинився там, де замість паркану, в шкільний двір вклинився невисокий, сухий тин.

Вікно Ольжиної кімнати дивилося просто в двір, на високий бур'ян із березою, в якому можна було сховатись од непрошених очей. Раніше, в місячні ночі, приходячи сюди, Ян ховався тут і видивлявся, де Ольга. Коли вона була вдома, тоді він сміливо йшов просто до її вікна.

Він і зараз, перелізши через тина, обережно поплазував бур'яном. В Ольжиному вікні ще світилось. Враз за тонкою білою фіранкою майнула така знайома Янові дівоча постать. І в ту ж мить він був під вікном.

Він зняв руку і твердо, настирливо постукав у шибку раз і вдруге. Так раніше Ян ніколи не стукав.

Фіранка стрибнула в бік, а лампа загасла. Ольга дивилась у темряву й тоді впізнала Янів голос. Але що це був за голос! Ользі вчувся в ньому й дикий відчай, і туга, і, нарешті, якийсь нелюдський жах.

Зразу вона не розібрала слів, тоді вслухалась і враз буйно, глибоко йокнуло серце й розбіглося по всьому тілу хапливими й чіткими ударами.

Ян вимовляв тільки два слова:

— Лист... Вам лист!..

Раптом невідомо чому ці слова й цей дивний перервливий голос породили в Ользі глибоку, незрозумілу тривогу. Ці два слова раптом запаморочили їй голову і в ту ж мить вона напівсвідомо розчинила вікно. І тільки тоді, коли легенько брязнули шибки, а Ян уже стрибав через лутку в кімнату, якось майнула думка: „Який лист? Від кого? І чому його приніс Ян?“

Кажучі ці два магичні слова, Ян сам не знав, коли вони йому спали на думку. Може ще коли раніше він вигадав їх і склав плана, щоб заставити Ольгу відкрити вікно, а може в останню хвилину вони несподівано повернулись у нього на язичі, і він ухопився за них, як хапється за соломину той, що втопає.

В кімнаті було темно. Ольга стояла просто перед Яном і першу мить чула тільки, як бухкала в скронях у неї кров. І тоді їй здалося, що ось, як живий, захитався в кімнаті Янів голос:

— Ви... ви чекали листа?

Ян ніколи не міг інакше кликати Ольгу як на „ви“. Це не була звичка й не було поважання. Для Яна Ольга була просто якоюсь „не такою“, „іншою“, яку не можна було звати так, як усіх.

— Так, чекала. Де він? Давай швидше!

І сказавши ці слова, Ольга вже знала, що ніякого листа не було. Вона поспішаючи й чомусь дуже хвилюючись, засвітила лампу. І коли кинула сірника, почула, як міцні руки схопили її ззаду й кинули на ліжко.

З Янового рота дихнуло на неї пивом. В першу мить Ольга боролась мовчки й тоді ж у роті в неї опинилась якась ганчірка. Вона зібрала всі сили і скотилась з ліжка на підлогу.

Невідомо чим би це скінчилось, коли б вона не вдарилась головою об залізну ніжку ліжка. Удар був такий міцний, що Ольга на мить знепритомніла. І до останньої хвилини вона чула на собі залізне Янове тіло.

Ян підвівся. Тепер він спокійно, без жодної пристраси, і навіть з якоюсь дитячою цікавістю подивився на розкидані ноги Ольги, озирнувся навколо, і тоді нахилився і підняв з підлоги зібгану Ольжину хустку, яка випала в неї з рота.

На дворі набіг порив вітру, і глухо зашуміли навколо школи старі, високі тополі.

Ян повернувся, поволі підійшов до вікна й вискочив на двір. Ольжину хустку він акуратно склав учетверо й залишив на столі.

Це те, що скоїлось цієї ночі.

Захлинаючись сльозами Марта першою вранці розповідала мені, що Ян кудись утік, що його шукають, але очевидно, його вже немає в містечкові, і не можна було зрозуміти, чому ж саме плаче Марта: чи їй жалко Ольги, чи шкодує, що немає Яна, і що може вона вже ніколи його не побачить.

11.

Мені сняться сурми: мідні, срібні, золотаві. І я чую їхні звуки—безліч барвистих, густих звуків. Я бачу зелені, сині, голубі ескадрони. Вони йдуть і йдуть, і кінські копита мірно вистукують дроб. І раптом—р-р-р...р-р-р!.. Я прокидаюсь і чую—гроза. За вікном потоками мірно шумить злива, грюкає вікониця, і дробом витанцьовує в їржавій ринві водоспад дзвінких крапель.

— Гр-ррр!... жжіх... х... х!—це грім і блискавка, і вікно раз-у-раз схлипує вибухає голубим фейерверком.

„Горобина ніч“—думаю я і вдивляюсь у темряву. Мені здається, що хтось ходить по кімнаті й полохливо пролопотіла під шафу темна тінь пацюка. І я тихо окликаю:

— Олю?

Я сам дивуюсь собі—чому Оля, чому вона?

Кроків уже не чути, і злива стихає. Останні тяжкі краплини стрибають за вікном по листях акацій і яблунь. Нараз щось пече мене й я підводжусь із ліжка.

„Ольга! Тепер я знаю, я все знаю... А навіщо вона впустила його до себе, навіщо?“—відповіді немає і я думаю, вперто думаю...

— Мабуть сама... сама ж роздратувала... А може... може навіть приємно було? Це може бути, це ж може бути!...

Я почуваю, що мені душно, я не можу так більше, і я хапливо здираю з себе білизну.

Ось я підійшов до вікна і вдивляюся в чорний сад, напружую зір свій і дивлюсь у ніч.

Як це насолода відкрити вікно й пити цю ніч і льодову вогкість, вогкість і пахощі зливи!

Голова мені приємно крутиться, я почуваю, що зараз упаду. Я щось кричу, а тисяча рухливих тіней вже біжить до мене з саду, і попереду тримить велика, чорна тінь, простоволоса, й очі в неї горять, як дві жарини... Я хочу втікти від неї і затуляю очі руками.

— Сергію, Сергію!

Хто це? Це голос тієї великої чорної тіни, з очима жаринами. Ні, це не тінь. Я нахиляюсь уперед і бачу обличчя, а на ньому очі. Так, очі! Ні, не те: обличчя не було, були тільки ці палючі, бентежні очі... очі Марти.

Я швидко одягся і відкрив їй двері. Вона ввійшла й мовчки сіла на край ліжка. Я запалив свічку й тоді побачив, що Марта боса, розпалане волосся її мокре, і відблиск од свічки дрижить на ньому, як коштовний самоцвіт.

Так ми сидимо вдвох—Марта й я. Сидимо, і я знаю, що Марта чогось прийшла сюди, до мене, і зразу щось скаже, таке бентежне й незвичайне. Сидимо вдвох, а на дворі ніч, тільки шуміла там гроза, і десь, затихаючи, ще бавляться тугі й важкі краплини... Злегка прогуркотів десь далеко-далеко грім—і тоді Марта встала.

— Сергію... я не знаю куди тепер іти. Розумієш?.. Він хворий! Гарячка!

Ні, я не розумію. Я мовчки, допитливо й збентежено дивлюся на неї.

— Та він же, він—Ян!

— Ян? Ян тут?

Вона схопила мене за руку й тягне до дверей.

— Ходім... Розумієш... Тільки ж ти зрозумій...

Ми не йдемо, а біжимо попід палацом, темрява виколупує очі, а калюжі хлюпають і чагкають під ногами. Марта щось хапливо пояснює, ловить мене в темряві за руку й тягне вперед, уперед...

— Учора ще з міста. Розумієш? Учора прийшов до мене... просив сховати.

Я почуваю під ногами якесь каміння і здогадуюсь, що ми біля палацу, але обійшли його з другого боку. Тут є старі завалені двері, купи цегли й іржавого заліза.

Марта пригинає мою голову й кудись тягне. Я слух'яно просовуюсь за нею. Мої боки труться об якісь кам'яні мури, ноги грузнуть в якесь багно. Марта запалила свічку. Ми піднялись угору по зруйнованих, мармурових східцях. Ось убик—і якісь двері. І враз Марта зупиняється і обертається до мене. Я бачу, як тримтять її губи, і світло свічки плає, як велетенський заяць, по облізливих стінах. Другою рукою вона бере мене за груди й її губи ще більше тримтять, як пелюстки.

— Він тут.. але коли ти скажеш кому... коли скажеш... Чуєш? Я молю тебе... щоб ніхто... ніхто крім тебе...

Я мовчки киваю головою і вона відчиняє двері. Я перший ступаю через поріг. Велика кімната з зруйнованим коміном і з обваленою штукатуркою війнула пусткою і руїною. В кутку, просто на підлозі з якогось одягу й трави зроблено постіль. На ній простяглася довга, темна постать. Я легко впізнав Яна. Йому щось ввижалося і він тихо виспівував якогось мотива.

— Він без пам'яті,—кажу я.

Марта тихо кивнула головою.

— Сергію, голубчику, що ж мені робити тепер? Що ж мені тепер?..

Ян дуже схуд, очі йому глибоко позападали, а вид пашив, як жоржина.

Я опускаюся навколюшки і кладу йому руку на лоба. „Не менше сорока градусів“—зринає думка. Обережно розстібую йому на грудях сорочку. Марта присвічує. Десятки червоненьких цяточок розбіглися на Янових грудях.

— Так,—кажу я.—Це тиф. Сипняк.

Марта не ворухиться і вдивляється в ці червоненькі крапельки на тілі.

— Марто, треба лікаря.

Вона, як опечена, підскакує.

— Що? Лікаря? Лікувати для того, щоб потім замкнути до в'язниці? Ні, ніколи!.. Чуєш?

„Так“,—думаю я,—„за згвалтування—в'язниця і... і навіть розстріл. Марта каже правду“. І в ту ж хвилину дивне почуття закипає в мене в грудях.

— Боїться в'язниці, а гвалтувати не боїться, негідник!—скрикую я і втоплю свій зір у Мартові очі. Так ми стоїмо мить один перед одним і враз я згадую про слово, що дав його Марті. Ні, я нікому не скажу де Ян.

Тоді Марта нахиляється і виймає з-під Янової подушки маленький чорний бравнінг.

— На, сховай. Це—його. Я боюся, щоб він хворий чого не зробив собі.

Я мовчки ховаю бравнінга до кишені.

12.

Після Янового злочину Ольга два тижні лежала в ліжковій через нервові зворушення. Деякий час вона була навіть без пам'яті й нікого не впізнавала.

— Як добре, що все це минулося,—кажу я сам собі, і невимовна гаряча радість наливає мені груди. І раптом я згадую про Яна й почу-

ваю, що блідну. Ольга помітила в мені зміну і з тривогою вдивляється в моє обличчя. Я кажу, що згадав Яна і згадав усе, що було.

— Слухай Олю,—кажу я,—ну, щоб ти зробила, коли б знала, де зараз переховується Ян?

Вона хвилинку думає. Я напружено чекаю відповіді й почуваю, що мої пальці злегка тримтять.

— Я? Я зразу б довела про це до відома карного розшуку.

„Значить я не помиляюсь“,—думаю я і запитую:

— Ну, а коли б, припустимо, ти дала комусь слово не казати про його вчинок владі, як би ти тоді?

— Чудний ти який. Перш усього я б ніколи не дала того слова...

— Ну, а от припустимо,—настоюю я.

— Тоді я... тоді я інакше б якось його покарала.

„Так, якось інакше“,—думаю я. А Ольга зазирає мені у вічі й розповідає про Лаврина і про те, що він ночує у попової дочки, і про те, що зборів осередку не було вже півтора місяці.

* * *

Ян видужує. Я вже певний того, що через тиждень він зможе сам, без сторонньої допомоги, ходити по кімнаті. Марта уважно доглядає його й що-дня носить йому легку, тривну страву. А Ян їсть, їсть і їсть. Після хвороби в нього прокинулась вовча хіть до їжі. Він уже не боїться, що я комусь викажу, де він, і охоче звертається до мене з розмовами. В такі хвилини я кажу, що в мене болить голова і швидко виходжу. Я тепер зрозумів, як ненавиджу цього парубка з орлячим носом і тонкими, рівними бровами. Я ненавиджу його волов'ячу шию, його м'язи, його накоплену нижню губу.

Я ненавиджу його й часто думаю про те, чому він викликає в мене таку дивну, таку болісну огиду.

Я не знаю—я ненавиджу його за все—і за злочин його, і за Ольгу, і за випадок в альтанці, і за Марту, і за те, що він ховається і боїться кари, і за те, що його досі не покарали, і за те, що я дав слово Марті не виказувати його, і за те, що він видужав, і за те, нарешті, що я такий слабівільний і нікчемний, що й досі не виконав свого плану...

Ян мене зовсім не соромиться і я бачив, як він учора обіймав і цілував Марту і слина текла йому огидно на підборіддя.

„Ех ти, Марто, Марто!“—думаю я і знаю, що таки виконаю свого плану.

Треба якось інакше—я довго міркую над цими словами і знаю, що Ольга не кривить душею. Я знаю вже—як це „інакше“, і знаю, що так треба. Я іноді виправдую себе—так, ніби я вже виконав те, що задумав. І тоді довго, старанно міркую: Ольга—раз, Марта—два. Ольга—за віщо? А Марта? Де можна знайти другу Марту? І я ще раз вирішую, що слова, якого дав їй, не порушу й виказувати Яна не буду. Але треба інакше. А „інакше“—це мій план.

* * *

Сьогодні, коли я піднімався на другий поверх, де переховувався Ян, мені назустріч бігла бліда, збентежена Марта. В її циганських, чорно-карих очах тримтять сльози. Вона нашвидку підтягує спідницю і тут побачила мене.

— Марто,—кажу я,—що з тобою?

Вона схлипуючи показує мені мовчки на спідницю і на двері Янової кімнати. Я зрозумів.

— Як же це, Марто?

— Не знаю... Бачиш? Хотів здерти спідницю... Я не знаю, що з ним... Втекла.

Вона чомусь із благанням дивиться на мене.

— Марто, мовчи, мовчи!—затуляю я вуха.—Мовчи, бо тепер я виконаю свого плану. Мовчи, Марто, люба.

Якого плану? Вона не розуміє. Марто, люба Марто, я знаю, що ти кохаєш Яна і знаю, якого вдара завдам тобі... Але ж зрозумій, що це рятунок тобі. А втім—для кого це рятунок? Ні, я не знаю сам.

Так я міркую. Ось унизу десь стихло шарудіння—то пішла Марта.

Відчиняю двері і входжу. Ян сидить на своїй постелі, але я спостерігаю, який він зараз схвилюваний.

— Що, скучно?—запитую.

Ян одвернувся.

— Скоро не буде скучно. Скоро фюїть!..—він свиснув.

Ураз його обличчя робиться веселе, округле, він повертається до мене.

— А пам'ятаєте, колись увечері до вас хтось зазірав у вікно? Пам'ятаєте? Вгадайте, хто то був? До вас тоді прийшла Ольга. А я ото за нею отоді...

Після злочину я вперше це чую від нього ім'я Ольги. І як це спокійно сказано! Каже про Ольгу й навіть усміхається.

Так, хвороба його не скосила, він житиме. Значить треба „інакше“. Житиме?

Я мовчки виймаю з кишені його бравнінга, якого колись дала мені Марта.

— Твій?

Він зрадів:

— Мій, авже ж мій. А Марта казала мені, що я його згубив—простяг до мене руку і враз одсахнувся. Він щось угледів у моїх очах. Я ступив на крок ближче до його, націлив у голову й вистрілив. Все скойлось за мить. Ян тримав мене за руку, а револьвер валявся вже на підлозі.

„Значить я не влучив його, значить він житиме“—майнула й згасла думка. Але що це? Він натяг картуза і взяв торбинку. Він не дивиться в мій бік і мовчки лагодиться йти. Вже в дверях повернувся, постояв хвилинку й мовчки вийшов.

У мене не було думок...

13.

Я не сказав Марті, як це скоїлось і як пішов Ян.

Ось минуло вже два тижні, а ніде його ніхто не бачив, навіть чутки про нього ніякої. Я кажу Марті, що він уже ніколи не повернеться, але я сам цього не знаю. А вона готується до робфаку й марить про місто.

Іноді в неї бувають червоні, заплакані очі.

— Може зустрінемося там, Марто?—кажу я.

— Зустрінемося? Хіба й ти?..

— Так, і я їду, Марто.

Вона на хвилинку замислюється. Може вона бачить зараз стоголовий робфак, бруковані площі, трамваї і димарі?

— Марто, ти не знаєш, що ти загубила?—я виймаю з кишені її хусточку, яку колись підняв в альтанці. Вона червоніє і вихоплює хусточку в мене з рук.

— Ось, ось!.. На!—вона подає мені три клаптика. — Ось тобі хустка!

— Значить, Марто?..

Вона перебиває:

— Значить я не шкодую за тим... Розумієш?

Я розумію, але не знаю, чи можна цьому вірити, чи ні.

* * *

На дворі листопад. Учора вперше після довгої перерви в сельбуді були комсомольські збори. Головував, як раніше, Лаврин. Мені здається, що він часто замислюється, і я думаю, що він згадує тоді про попову дочку — очі йому мружаться й туманіють.

Після зборів до мене зайшла в кімнату Ольга. Я радісно зустрічаю її, але вона мовчазна й холодно віє від неї.

— Ну, Ольго, прощай! — кажу я.

Вона тільки тут спостерігає, що я складаю свої речі. На хвилину зняла вгору дугасті бровенята і зморщила ластовиння біля носа.

В неї нова звичка — часто палити. Вона якось виросла, витяглась угору й вилюднила.

Ми дивимось один одному у вічі, потім вона тихо одводить зір і просить іноді писати їй. І зненацька мені спадає чомусь на думку колишній мій сон і десь за вікном виграють, розлягаються сурми: мідні, срібні, золотаві.

Я чую їхні звуки — безліч барвистих, густих звуків. Там ідуть ескадрони: зелені, сині, голубі. Вибивають дроб кінські копита, як стривожене, розбурхане серце. І раптом: г-р-р... р-р!.. Прокидаюсь — гроза.

„Так“ — думаю я — „просурмили сурми і стихли. Прийшла гроза й одшуміла“. І здається — все тихо і знову все сонно. Але чиєсь велетенське серце живе. Я чую, як воно стукає і гонить по артериях кров. Воно не спить, стукає і дихає, як динамо. Його стукіт — у грудях в Ольги, в Марти, в мене... Хай просурмили сурми й одшуміла гроза! Хай пройшли ескадрони! Наше серце не змовкне ніколи!

— Значить, прощай! — Ольга встає і подає мені руку.

Рука в неї така тонка і холодна, погляд блакитних очей чужий і байдужий. Ось у неї ледве помітно ворухнулись губи:

— Скучив... за дружиною?

— В мене ніколи не було дружини... Вибач, я тоді сказав тобі неправду.

Щось нове блиснуло в неї в зіницях і зразу ж погасло.

Я знаю — тепер кінець.

— Прощай!..

* * *

У мене карі очі й кострубаті брови, може навіть занадто кострубаті і сходяться вони на перенісці. Це надає мені мабуть похмурого, зосередженого вигляду. Я — завжди такий.

От зараз за вікном осінь і ніч, і я уявляю собі листопад, як якусь живу, незвичайну істоту, ніби це якийсь маленький, тихенький дідусь, і його нечутні кроки губляться в шелесі опалого листу. За вікнами ніч, дощ і буря, і коли я вийду зараз на ганок і по мокрих, кривих східцях зйду в чорний сад, я, мабуть, зустріну його. Він, напевно, схожий на Явтуха, напевно і в нього таке маленьке, зморщене темножовте обличчя.

Я слухаю, ловлю шелехи. Ось десь стукнула віконця. Ось смає щось у кутку пацюк, і миші шарудять за шафою старими газетами.

Я слухаю, а речі мої вже складені, і просто передо мною лежить зв'язаний вервочкою пакунок старих, потріпаних книжок, що я залишаю Марті.

Марта! Марта!—А втім я думаю зовсім про інше.

Я уявляє собі, яким мусить бути листопад, коли це справді була жива істота й думаю про ніч, що на дворі, про темний сад і про бурю, про великі мури й далекі, тривожні сурми.

Знову десь грюкнула віконниця. Я думаю, що вона зірвалась із петель, і ще думаю про те, що завтра я вже буду далеко-далеко, в шумному й рідному місті, а тут чорний сад і дощі, і осінь стукотітимуть у шибки моєї кімнати, де не буде вже мене, і мабуть тоді на цей порожній стіл, нюхаючи повітря, злізе великий, сірий пацюк...

Харків, 1927 рік.

Вас. Мисик

* * *

Крізь вікно, відчинене знадвору,
Зарипів трамвай. Чи день, чи ніч?

Тихий шум тече із осокору

Й зашєрхає на моїм вікні.

Продзвенів, зацокав. Іскра блисла.

Десь погув, та не збудив мене.

Тут у мене тільки числа, числа

У мереживо стають дрібне.

Помножаю, складую, шукаю—

Цілу ніч. На хвилю прихилюсь

До вікна, вдихну повітря з гаю,

Шумом листя на хвилину вп'юсь.

Тай ізнову за привичне діло.

Так всі дні. О, як би я хотів,

Щоб і спів і листя шелестіло

Між оцих моїх дрібних рядків!

Щоб в числах дрібних молодіш і повніше

Відчути міста, все життя, Дніпрельстан,

Щоб віяло з чисел повітря свіже

Учинків і дій, не оман!

Сиджу, закопався в роботу сувору.

Трамваї продзвонюють. День чи ніч?

Погляну, вдихну я повітря з бору

І знову схилюсь у рядочки дрібні.

ДЕ-ФАКТО

Роман

Частина друга

НІКОЛИ ВОДИТИСЬ ІЗ КОМСОМОЛАМИ

1.

В той вечір потужно й надхненно погуркувала під обрієм земля. За лісом бомбою розірвалося сонце, сікнуло скалками блисків у сиву, як гуща порохового диму, хмару, обілляло її жовто-гарячим світлом—і застигло. Хмара та була зловісна. Над селом лежала емалево-синя, як небо. Тільки придивившись можна було пізнати, що то не небо, та ще по тому,—що на садках лежала м'яка тінь: в інших місцях прозоросиня, в інших—жовтувата, як буває перед грозою. На тій синій хмарі чітко вимальовувались фантастичні пароплави, будівлі й істоти з сивих хмарин. Вони стояли нерухомо й не змінiali форми. Здавалося, що то від них нависла вогка духота в післягрозовий вечір і здавалось, що буде громовиця, хоч гроза пройшла,—так усе надзвичайно мовчало. Наче світ заслухався, дивлячись, як під пороховою хмарею вибухнуло сонце шрапнеллю, розкидаючи криваві жмути світла,—заслухався і не дихав—тільки зрідка переводила дух земля, здригаючись тихо, але дуже високими грудьми полів.

В той вечір, як і в інші вечори, стигли ягоди й наливалися трави; як і в інші вечори—по оборах бубоніли дійниці й люди вертались із роботи, вечеряли, вкладались спати. І так само багато було таких, що не збирались спати,—вони були по-одному, по-два й гуртами розкидані по всій країні. Їхні стежки прокладались, щоб пересіктись для дружнього потиску рук, чи для гострого оскалу очей. В багатьох в очах був спокій, в багатьох тільки в очах, а думки турботно скакали й білися і стукало серце.

Земля мовчала замислена й тиха. Спокійна й дорідна, як дика грудаста мати, що наплодила дітей, готова їм дати соків своїх черноземних—ростить повном'язі, боріться, дігоньки, на повний розмах кулака свого, вбивайте тих, що виснуть вам на ногах колодами хворі й розпухлі.

Для вас я буду повна й прекрасна.

І люди думали, готувались, боролись.

* * *

В лісі була глибока—наче одвічна—тиша. В той вечір після грози, й перед грозою, трудно було думати, що на світі ще є десь люди, машини й гармати. Дерев забули, що буває вітер і лоскотно лащить їхні верхи. Трави не пам'ятали градобною й дощу, хоч так недавно був дощ. І здавалось, що весь світ стоїть для того, щоб у тіні стигли полуниці, щоб в очеретах на Ставках плавали дикі каченята, спливались і розпливались, не торкаючи застиглих стебел і рогази, не збуджуючи спокою води. А вода зелена зацвітала, й зацвітатиме, здавалось, густо й м'яко.

Лісової тиші не порушував огрядний, рожевий, мов дівчина з лиця, парубок із великими руками й широкими плечима у старій шинелі. Він

лежав на горбочку на тирсі й тихесенько, наче стримуючись, насвистував „Карапета“. Іноді він замовкав, потім знову починав уже словами, ледве чутно:

Карапет мой бедний,
Отчего ти бледний?
Отчего я бледний,
Оттого, что бедний...

Співав і знову присвистував.

На тлі жовто-гарячого заходу окреслювались дерева по схилі темно-чорними, як туш, стовбурами, і плями порохової хмари між віттям, здавались ще світлішими, ще гарячішими від сонця. Лист на дубах цятчато чорнів. І все це застигло й закам'яніло, слухало, як зрідка далеко й нестрашно зідхала громовицею земля.

Ближче до парубка, на пологому схилі сивів камінь. Із-за нього, тільки пильно приглянувшись, можна було побачити кусок потемнілих дверей, а над ними стріхою нависли віти з прив'ялим листям, що прикривало собою солому.

Двері враз рипнули, дуже чутно серед передгрозової тиші.

Дорідне обличчя парубка насторожилось, рука відкинула з очей жмукот руського волосся і весь він наче пригнувся і застиг.

На горбок швидко, дрібним кроком вибігла дівчина в чорному й задибилася в ліс, у бік од парубка в шинелі. Її обличчя чудно-червоно освічував захід.

Парубок протягнув руку назад себе й нашоє, не спускаючи очей з дівчини, взяв за люхву карабіна, що валявся оддалік. Здавалось він збирався встати, підійти до дівчини, бо поправив на собі пояса й на-сунув кашкета на лоб. Але дівчина, не побачивши його, кинулась вниз до куреня й грюкнула дверима.

Він здивовано задумався. Далі підвівся, зайшов за два дубки і став дивитися туди, звідки вона когось чекала. Тепер він догадався, чого вона так швидко вбігла в курінь.

Постояв, оглянув довкола місцевість, виїняв ремінного кесета на очурику, сів і почав закурювати.

Під хмарою, схожею на жовтий дим від пороху, погасало розірване сонце.

* * *

А на слобідці, на ганку білої, чепурної, як шклянка, хати стояла молода мати, підносила на руках дитину з біленькими кісками волосся, в короткій сорочинці,—і сміялась, витягаючи ласкаво підборіддя, наче з любови хотіла вкусити дитину.

— Любе моє, ластовенятчко!.. Агу!..

І слова її так ясно й радісно було чути в тиші. Здавалось, що одна вона на світі з своєю дитинкою і весь світ слухає тільки її і замиловано усміхається.

— Хороше моє!..—любовно всміхалась мати, задумано дивлячись в очі. Потім пригорнула дитину й замислилась.

За ворітьми простилася широкий вигін, а по боках його—нові й недоставлені оселі. Гойдалка на двох стовпах маячила на тлі жовтуватого неба, й маленька дівчинка гнала гусят. До ганку підійшла руда корова, шумливо нюхала, чекаючи доярки. На цепу потягався собака.

З хати одчинилося вікно й молода жінка з ганку сказала:—Мамо, візьміть дитину, я видою корову.

— Хай там, я сама.

Мовчав ліс.

Зійшла до хвіртки, що в садок, пішла поміж яблунями до березових ворінок і сіла на пеньку. Думала, дивилась у глибоку просіку, в темноту. Когось чекала.

І було видно, що своє щось думає, щось не про дитину, коли глянула їй в очі, промовляючи:

— Ластовенятчко, моє білесеньке! Хлопчику мій!

Тепер почувалось, що на світі ще є хтось інший.

Несподівано на сусідній клуні забубонів голос. Підвела голову на покрівлю. Дядько Степан виліз поправляти гніздо лелеки, що розтріпала громовиця. Він чорним кострубатим силуетом ворухиться і бубонить, не дивлячись до неї. Зразу думала, що до когось, але дядько, не підводячи голови, говорить:

— ... до тебе, до тебе, кажу, диви, який лицар! Ге! Іди, Ксеню, приймати, та клич дядька на сватання!

Підвівся чорним велетнем проти ясного неба, обтирає вуса, всміхається.

— ... та кажи батькові, хай закваску ставить.

Схопилася і побігла в подвір'я. Здивовано зупинилася проти воріт, відповіла на привітання, теж наче здивованим голосом:

— Добрий вечір!

Коло осідланого коня стояв Гарменків панич, той, що про нього розказував Юрко,—відпускав троки, говорив незалежно й легко, всміхаючись вузькими сухими губами.

— Не чекали? Драстуйте!—потиснув руку...

Вищий середнього зросту, з блідими щоками й малими чорними очима, вродливий і статний, затягнутий в зелений тоненький френч, він владно, сильно дивився на неї,—низеньку, зашарілу на щоках, придивлявся на той рум'янець, наче дивувався, а вона ще більш червоніла, потім схопилася і поцілувала дитину,—разом казала:

— Заходьте до хати... Зараз батько прийдуть.

— Та мені, власне кажучи, не до батька...

Глянула здивовано.

— Мені до вас. Ми можемо поговорити й тут. Вечір погідний. У вас мабуть час є зараз?

Сів на колоді й показав очима місце біля себе, наче приковував.

Сіла.

Гарменко закурив, розглянувся по подвір'ю і почав:

— Справа ось у чому...

Потягнув цигарку, розважно поглянув на Ксеню, холодно з усмішкою на тонких губах, а вона знову поцілувала дитину.

— Справа ось у чому...—вдруге почав Гарменко, але перебив сам себе—запитав:—Що за один?!—і показав очима до воріт.

В подвір'я вводив фуру сіна присадистий, круглий парубок із маленькими очима, з білими віями, курносий з клаптями жовтого волосся над жовтими бровами. В нього на комірці позавивались кіснички,—був давно не стрижений. М'який пушок дуже білів на рожево засмаглих щоках.

По швидкому погляді, яким непомітно оглянув парубок Гарменка, по тому, як баском сказав:—гат-тя!—до коней, як пройшов біля колодок і, цвиркнувши під ноги юнкерові, шурнув йому сіном по лиці, не сказавши навіть встати,—було видно, що цей хлопець належить до тих парубків, що владно поводяться в кумпанії, крутять дівчатами, хоч сам поганенький з лица, з слідами давньої віспи. Такий, як що до чого, не задумується дати у вухо.

На Гарменка він не звернув уваги й коли під'їхав до стіжка, юнкер почував себе неловко, бо йому довелося раптово лягти на колодках, щоб не зачепило. Він був збитий з пантелику й мав насуплене обличчя.

— Служай у батька,—пояснивала Ксеня і тепер усміхалась.—Він у нас такий—не зважає хто й що. От і це: пре просто на нас... а ви сядьте вище...

— Так... Справа ось у чому,—вже остаточно почав юнкер, щиколотком відкидаючи недокурка.

* * *

Коли гриміла надхненно земля, замилувано мовчав ліс і пив міцний трунок повітря, тоді, як молода мати сиділа в садку біля березових воринок, тоді як парубок із рожевим обличчям не спускав очей з куріня, а в куріні засвітився вогник і з димаря зразу струмочком, як із цигарки, а потім цілим стовпом пішов дим—у той час із села левадою, поміж копицями сіна, виходило двоє.

Коли вийшли на тасму й пішли по двох зарослих подорожником і калачиками коліях,—скидалися на недавно спарованих лошаків.

Височенький хлопець у синій сатиновій сорочці, поводився, як молодий стригун, що зовсім недавно ходить в упряжі: він то схилив голову й задумувався, то йшов швидко, витягався увесь уперед, наче щось почув там. Разом із тим переганяв свого товариша, або одставав і збивався з колії. Руками часто поправляв сорочку біля пояса й при словах запитливо повертався до товариша, стежив за ним, іноді спотикаючись на зарослі вибої.

А той мав постать сутулу й великий тулуб на коротких, міцних, як стовпчики, ногах. На голові короткою рівною дошкою лежала кепка. Френч на ньому, застібнутий біля короткої міцної шиї, скидався на повний мішок. Цей другий руки тримав у кишенях, ішов міцно й густо ступаючи, плавким кроком. Він не поглядав на товариша, тільки іноді, щось швидко говорячи, виймав праву руку й відрубував повітря в лад словам, потім знову рука лізла в кишеню й голос бубонів тихіш,—рівно й довго. Його мова була, як і хода, як і вся мішкувата, але жвава постать,—тверда, рівна, плавка. Оцупкуватий, грубий, весь схожий на чотирикутник, у життєвій упряжі ходив уміло, вперто й певно.

Після мовчанки, високий хлопець обізався теплим, юнацьким баском:

— Значить—„Стенька Разин“... „Із-за острова на стрежін“...

Другий задумано промовчав. А через кілька кроків перший знову сказав.

— Ти ж почекай у Ксені.

Відповів скоромовкою, наче дробив у бубон щиколотком.

— Да. Ясно. Ми зустрінемося в неї. А як ти думаєш, не прочує вона про Лавра? Знаєш її батька,—зразу провалить усе... Небезпечно.

— Лавро не з таких, щоб якась Ксеня розкрила його. Слухай—а коли не застане Лавра—підемо?

— А як же інакше. Знаєш же, де ставки... Ну і „Стенька Разин“—досить цього. А ти, слухай,—не випалюй там зразу всіх наших планів. Не хватайся. Хлопці видно бувалі—героем у них не станеш,

— Та ти їх ще й не знаєш, а мене вже попереджуєш,—сказав високий з досадою.

Запитав удруге:

— Ти в Ксені будеш довго?

— Разом підем. Спішити нічого. Треба поговорити з Лавром. Він там зараз мабуть вільний. А потім і її ж поміти хочеться. Ти поні-

маєш, наш мужик, як засватати, то спочатку ото, як агроном землю,— обдивитись, помацати, пом'яти, а тоді вже й на рушник—із діда-прадіда так, інак не можна.

— А що її там обдивлятися та мацати. Земля чорноземна й родюча, хоч і не цілина.

— На чорта мені цілина! Цілина тільки на перший рік. Гарбузи посіяти. Та й замороки з цілиною багато.

Говорив серйозно й поважно. По-мужицькому.

Високий сказав:

— Сватай, хай уже я не буду тим управляючим в її погорілому маєтку...

— Ти чортяка! Тут говориш мені, а з нею там крутиш, вона ж тебе жадає. Тільки про тебе й заговорює. І чого б ти туди ходив...

— Та ні, сватай хоч зараз... А я ходжу:—то дубину порізали на леваді, то дерево крадуть із садка. Не знаю сам, що робити, та й ходжу. Ну, служу ніби. А її, Ваню, я не дуже. Я бач маю дівчину. Тільки ти не переказуй... Та сам знаєш...

— Ну, а так, скажи, вдовичка ж то—гис! Правда ж! Та давай не про це. Ти з Лавром балакав?

— Та балакав. Хитрий хлопець. Ловкий. Йому доручили Слобідку. Так він оце й став служити у Ксені...

Вийшли на зруб. В даліні синів ліс. Опадали жовті сутінки. Хмари великими валами згортало на захід. Пахло росистою квітчастою травою.

— Ти, Ваню, обізвався високий хлопець,—не кажи Ксені, що я в Наталі, кажи, в селі забарився.—Говорив і не зраджував своїй звичці оправляти сорочку біля пояса, коли трохи ніяково.

— Тільки ти не засиджуйся в своїй манашки. К манахам її.

— Ну, це ти вже... це моє діло... Ти це кинь—вмішуватись. Словом, я тебе застаю в Ксені і зразу на Ставки.

— Так, правильно. Тепер розкажи мені про цих дванадцятьох.

Від проламаних ворин, під старим дубовим лісом дві постаті, що скидаються на недавно спарованих лошаків, розійшлися двома лісовими стежками.

2.

Юрко йшов швидко, держачи руки наготові, як доведеться впасти. Він часто скидав кашкета, куйовджив чуба, наче йому було гаряче і стиха посвистував.

В лісі було темно й тепло. Часто спiniaвся, щоб не збитися з стежки, і врешті, коли вже далеко був від рову й від десятих, зупинився, наче відпочивав, наче йому тяжили думки.

Почував себе винним перед Ксенею. Тому боявся,—що говоритиме Стенко з нею. І чому б їй не вхопитися за Стенка? Хлопець роботящий, зведе кузню на дядьковому городі, зароблятиме й хазайнуватиме. А вона все Юрко та Юрко. Чи привикла, чи того, що вислизає з рук. Завжди тихо так, наче боязко:—Юрку, з ким гуляєш? Маєш дівчину?—і зідхне. А іноді захихоче, обніме за шию:—Ну, що боїшся? Га-га! Боїшся! А я от не оддам тебе, не оддам. Ну, що ж ти мені зробиш? Не хочу! Попався в руки! Ага! Попався,—і сміється з Юрка. Чудна! А раз увечері, коли тільки розказав, що робиться в Рідкодубах і збирався йти—довго вмовляла посидіти в садку, а потім, як Юрко таки встав, зідхнула і промовила:—Шкода, що Артема вбили,—помовчала й додала:—Разом були б, як і раніш. Нашо воно оте повстання було?—Юрко здивовано зупинився, а вона сказала:—Ну, йди. Чого ж ти стоїш?

І Юрко пішов тоді в ліс до каменю, куди й зараз ішов.

А що зараз робить Наталя? Вона ще не спить. Може матушка в селі й можна буде ввійти до куреня... А як ні? Тоді, як викликати! Може сидить біля віконця, тоді пошелестіти пальцями—подивиться, догадається і вийде... І зрадіє, зрадіє... Під чорною хустиною очі так заблищать, радісно усміхатиметься... Мила, Наталя!

Ішов і згадував, як уперше цілував Наталю торішнього літа. Потім, як проводила, коли дід Гармата, віз Юрка до села. Здається тоді не боліла рана, тільки пам'ятає, перед очима плавали райдужні круги й щось марилося щасливе, гарне, а Наталя була якась, як сон, то відпливала—тоді тягнувся до неї, то ставала близько, близько. Брала гарячу руку й дивилася в очі.

Іще до пам'яті; прийшов після недуги, довго не бачив, не знав, чи скучала, чи дожидала, чи молиться тихо в курені, квасить яблука, збирає дрова, чи мо, злюбилося з ким і пішла до чиеїсь господи хазяйкою.

Шелепав ліс у вухах з кожним кроком. Зрідка під ногами тріскало, а Юрко йшов і шепотів:

— Пам'ятаєш? Пам'ятаєш, як я прийшов? Ти потім казала, що то був найкращий вечір. Уже була пізня осінь і морози гострі й легкі. Вибігла тоді, де два старих дуби й довго розмовляли, згадували, раділи.

— Пам'ятаєш? Пам'ятаєш?—шепотів, поспішаючи. Дивилася в обличчя при місяці, питалася так по-рідному, як сестра, чого блідий, чого зморений.

— Пам'ятаєш, Наталю, пам'ятаєш!

У лісі зовсім стемніло. Ішов швидко, спотикався за порохняві лежняки, за гіляки, що дядьки покидали, як вивозили дерево на матеріал,—лаявся і знову задумувався.

Знав, що сьогодні буде на Ставках і радів, що буде не з пустими руками.

* * *

Зовсім випадково, ще місяць тому, раз у неділю зібрався йти на вулицю, а перед тим зайшов до одного товариша. Той спав у клуні—пізно приїхав з-під горшків. Довго валялись, курили в жменю. Перебирали дівчат. Потім грали патичком на горшках, підібравши дзвінку череп'яну гаму.

Нечипір (так звали Юркового товариша—ганчаря) враз дуже тихо сказав:

— Я цеї ночі привіз із ліса „Максима“.

— Якого „Максима“?—перепитав Юрко, добре розуміючи, але не вірячи своїм вухам.

— Отакого. Він був на нашій десятині. Петлюра залишив. Я найшов у кушах, а сьогодні привіз. Лізь за мною.

Вдвох полізли на горище і в снопах очерету роздивлялися товсте дуло, коліщата і стрічку заіржавілих набоїв.

Юрко тоді не вважав це за щось дуже важне. Знав, що Рідкодуби, як і кожне село, знову озброюється, чи для якогось безглузлого самозахисту, чи просто з запобіжливості. Що-небудь наживати, аби наживати, аби залізне.

Так це й забулося, аж поки не зійшовся з Лавром.

* * *

Якось після того, як поляки вигнали червоних, Юрко у Ксені застав рижого парубка. Хто він і звідки—не знали. Знали тільки—найнявся помагати в хазяйстві.

Настало літо. Юрко приходив до Ксені, бо доглядав її погорілого господарства в Рідкодубах.

Закурював із Лавром, а Лавро поглядав з-під лоба, насмішкуватими маленькими очима, що самі здавались на веснянкуватім обличчі веснянкуваті,—і казав грубим баском, крізь смішок:

— Ну, як ти, Гармато, розсуждаєш що до матери України? Буде мати Україна, чи не буде?

— А звідки мені знати, чи буде мати Україна!

— Як звідки? Чув, що ти в гетьмани цілиш. А гетьман із тебе буде хоч куди: високий, сильний, вуса виростуть... Матню пошиєш... О-ого! Там мене не забудь осаулом яким пристроїти... Хі-хі!.. Га?

— Та залиш ти, Лавре, свої смішечки. Пішло воно к чортовій матері. Надоїло.

— Як смішечки?! Що ти!? Хіба я можу сміятись—людина страждала за матір Україну, раненіє, можна сказати, за ідею получала, а тут сміятись! Ні, брат, глибоко ошибаєшся.

— Це тобі молода господиня про мене? Ну, й страждав, так що ти мені—указ? Ти мені не указ. І на цім діло скінчене. Да...

— Я не указ, як можна? Я так, щоб коли—та й осаулом. А чого сердитись! Правду ж говорю. Треба ж нашому братові за що-небудь страждати: колись за царя, тепер за Україну, чи там ще за що. На те нас зробили, щоб ми за щось страждали. Всі за щось страждаємо, а ти сердитися, чудак! Дай припалити!

Юркові стало досадно. Захотілося вразити цього рудого хлопця і коли Лавро нахилився припалювати, Гармата сказав коротким шепотом:

— Такого, що готувався в осаули, я сам убив ось цією рукою. Да! Лавро здивовано одсахнувся.

— Ну-у-у?... Говори.

— Так. Убив. Тільки про це багато говорити не варто.

Лавро торкнув у руку й серйозно сказав:

— Ходім.

Пішли в садок.

Полягали під грушею. Знову коротко сказав Лавро. Коротко і владно. Так владно, що досада й жарти вилетіли з голови:

— Розкажуй. Мене не бійся. Я свій.

І Юрко йому багато дечого розказав.

* * *

Ще було зовсім не пізно. Тягнуло на Ставки й тягнуло до Наталі. І до Наталі тягнуло більше... Може й не більше, але якось не так, якось інше тягнуло.

Три осередки було в Юркових думках: Наталя, Стенко й ще чекання чогось раптового, несподіваного. Того, що зломить усе життя, переверне, кине хлопця кудись у бік і потім усе це, що зараз, буде, як сон.

Від цього нецікаво було зв'язуватися з Ксениним господарством, од цього не цікавився швидко вивчитись на коваля у Стенковій кузні—аби день до вечора, а увечері Наталя і врешті сьогодні ввечері на Ставках бути...

Проте, як буде на Ставках, думав уперто й часто останні дні. Все примарюється туманно й гостро—цікаво: революція, загін... Ховаєшся, ризикуєш. Переносиш папери, плани, накази... Хлопці гуртуються... Потім ударити з тилу... а самому—що буде! В самого буде кінь—звалишся з коня і поховають із піснями при дорозі... А може доросте та командиром...

Іще одне переповнювало груди юнакові: от він прийде, сяде біля вогню, запалить. Кругом ліс мовчазний, великий, зачарований. Біля вогню хлопці, а він, такий молодий, сидить і зрідка одводять очі від вогню, каже щось коротко, але всі прислухаються і виходить так: уся відповідальність на ньому. І коли він мовчить і думає—кругом сміються, оповідають побрехеньки-спішки—й виходить: усі, наче безпечно покладаються на нього.

Так Юркові навіть не думається, так він почуває. Але потім якось прояснюється і він бачить себе веселим, спокійним у гурті, і всі спокійні, бо знають, що запорукою їхнє життя і губити зовсім нічого. І так само Юркові: шлях один—йти з ними, добиватися, повіятися буйним вітром по Україні, бойовим загоном і нічого не боятися! Од цього солодко й добре.

* * *

Кожний рік, кожна доба нашого життя остається в нас у пам'ятку з якоюсь піснею і нагадується з нею.

Кожний шматок нашого життя залишається в тім мотиві, який ми тоді співали, наче цею піснею ми оспівали життя.

Так ціла зима 1919—20 року пройшла в Юрка під знаком одної мугутньої пісні про Стеньку Разина. Її співав Стенко.

Це було в пам'ятний осінній вечір. Юрко застав Стенка на городі. Він зачинив кузню і вийшов через садок на узгір'я між сонячники. Сонячники були в'ялі й пахли. В той вечір було чудно, що таким спокоем пахнуть сонячники й останні жовті огірки, бо сонячники нагадують сонце, й неділю, а огірки пороздобкувала скотина, що вже пішла по городах, бо вже осінь. А в-осени останнє сонце тепле і скупе, і в-осени сумно.

Перед тим кілька хвилин у селі важко гахнула бомба, а тепер білим полум'ям блідо горіла стара корчма—петлюрівці запалили.

Юрко, засапавшись, розказував.

— Поб'ють, сволочі!.. Понімаєш—з гвинтовок на вздогінці... А вони туди в стару корчму з городу вскочили. Були б не помітили, та Гарменко йде з школи, а ті на вулиці,—і, понімаєш, так ехідно усміхається—каже: загляньте, може в корчмі—і сміється, сволоч... Убив би, як собаку!

— Та ти кажи—хто ж? Хто ховається? Штенвага, а більше хто?

— Штенвага, Колька з станції—він у нього тепер буває часто... І здається Лаврин Заноза.

— А хто бомбу кинув?

— Це вони вже з корчми, як петлюрівці одступили. Я не бачив, але казали, що Колька був із бомбою.

— Ну? І запалили?

Юрко мовчав і дивився на вогонь. А Стенко гакнув сонячником у землю і заспівав несподівано:

Нет, не умер Стенька Разин...

Наче почав пісню давно, а зараз кінчав. Говорив не словами, голосом. Переконуючим тенором затримався на слові „нет“ і запевняв, убравши шию, нахиливши голову:

Снова грозный он идиот...

Якимсь далеким, сильним і зачиненим у собі здався тоді. І від тієї пісні взялась така сила, таке бажання помсти!.. А Стенко задумався, підніс голову, й зрідка знову співав по кілька слів:

Пріналягівай, ребята,

Перепахла гнусью Русь...

Ішли до старої корчми.

Стояла на роздоріжжі вся чорна од віку, з забитими вікнами, пообвалювана—тепер палахкотіла величезним вогнищем, тріщала, сипала іскрами, вимахувала червоними шматками полум'я.

Козаки в чорних шליках гарцювали кіньми і, сточуючи вороних назад, одтискали натовп туди, як до школи. А потім почали розгонити, бо він—натовп—зловісно шипів, схлипував і піднімав іноді голос.

Дядько Клим гладив бороду й дивився в землю. А потім підняв її, скинув шапку, вийшов наперед:

— Не годиться, хлопці! У нас, як світ стоїть, як церква божа, такого не було, щоб людей живцем палити. Ніхто цього не бачив...

— А бомби кидають, діду? Це як по-вашому?

— А як?—жити хоче! Прорватись хоче. Воно ж таке молоде, як і ти! Але, щоб палить, цього християнин не може робити.

Була темна ніч.

Розволікали недогорілі головешки. Заливали водою жар. Розкидали лопатами. Похмурі і страшні, з відблисками жару на обличчях, у темноті ночі, наче в пеклі, робили найважчу якусь роботу—шукали, щось загублене й дороге.

А найшли тільки одного. Обгоріле м'ясо на кістяку пахло смаженим. Лежав біля крайньої стіни в стану придушений перегорілою плаваю.

Довго не розходились, а потім Стенко, як пішов у темноту на леваду, знову якось одчайнo співав:

Пріналягівай ребята,
Перепахла гнусью Русь...

* * *

І тепер, коли Юрко співає цю пісню про Стеньку Разина, йому чудно спокоем пахнуть сонячники й пороздушувані жовті огірки. І здається, що десь горить чорна, стара корчма, і згадується Штенвага біля горна, як він „смотрит на взгляд жи́знi“.

Зміст тих осінніх теплих днів, коли прийшов Петлюра й позривав більшовицькі відозви біля „монополії“, а повішав свої; потім коли знову прийшли більшовики й того ж дня знову відозви змінилися,—зміст тих днів, обшарпаних, несталих згадується у Стенковій пісні.

Все було так само в селі. Просвіта співала. З людей—хто ховався, хто виринав на поверхню, коли змінялася влада.

Юрко робив у попа, потім став молотобоем у Стенка. Ходив на вечорниці, випивали зимовими вечорами, скрипали по гладенькій виїждженій дорозі й співали парубоцьких пісень.

Так ішла зима. Про владу вдвох із Стенком не говорили, бо не було що говорити. У папірцях не дуже розбиралися,—просто були за більшовиків—та й годі. Але в кузні часто з дядьками гаряче й подовгу сперечалися.

А весною регулярна, сильна, настовбурчена всіма бойовими силами йшла польська армія. Зранку над станцію налетіли літаки й почали строчити з кулеметів, а через годину селом ішло лавами гарно одягнене, певне свої сили військо...

Біля монополії не з'явилося навіть нових відозв.

Польський тил став на квартирах, пішов за „йяками і млеком“.

Стенко тоді зачиняв кузню, щоб не кувати панських коней і йшов на село. А Юрко, коли не було роботи на дядиному городі,—в ліс.

* * *

Снувалися спомини й думки в голові—тимчасом підійшов близько до каменю.

Вікно світляною цяточкою освітілося в листі, і листя від нього було срібне й чітке, як насипане.

Підійшов крадькома й без краю здивувався: в хаті на камені, обіч Наталі сидів Лебідь і щось тихо говорив. Вона, нагнувшись, перебирала віточку з дубовим листям і не піднімала до нього голови. Проти них спала матушка, обернувшись до стіни очима.

Впивався поглядом, припадав до вікна, приглядався, зрідка чув чемну стриману мову Наталину. Потім довго бубонів учитель, голосом таким, наче з претензією, наче з досадою, а потім м'яко, солодко, улесливо.

Чув окремі слова:

— ...Я знаю, ви любите Гарматового хлопця за його юну виходку... Він хлопець гарний, це правда...—все бубонів, бубонів.

Потім Юрко лежав за дубом, вільно одкинувшись плечима на стовбур, і слухав тишу. Час біг. Між листям спокійно світилися зорі.

Наталя вийшла за Лебідем на поріг і він знову зупинився на розмову.

— ...Якого вам гостинця купити?

— Ні, не треба ніякого... Нащо вам тратитись. Ви от і так меду принесли... Красенько дякуємо...

— Я куплю все одно, але ви скажіть краще, щоб по вашій волі.

— Ні, їй-богу не треба. Я вас прошу. Я не візьму. Пам'ятайте... Хіба мати Марфа... Я не візьму, їй богу...

— Наталю...

— Ну, я вже піду... Матушка буде...

— Ні, ні, ні! Матушка не сваритиметься... Не турбуйтеся.

— Вже пізно.

— Наталю!

— Що таке?

— Ви знаєте?..

— Я вже піду.

— Я ж не доказав...

— Будьте здорові.

— Наталю...

Поцілував у руку, і Наталя швидко зачинила двері.

Юрко хвилин кілька почекав і підійшов до вікна.

Перед самим вікном на столі світилась лампа й ясно біла бляском у рожеве Наталине обличчя. Наталя стояла біля вікна й дивилася в стіну широкими, голубими очима. А в них від світла два блискучих, дорожніх камені. Юркові назавжди застиг цей прекрасний образ блідо-рожевої дівчини, так близько, перед самими очима. Піла молоко й щось уперто думала. І од того брови піднялися вгору й очі, повні світла, були такі прекрасні й дорогі.

Вона наче трошечки усміхалася—що думала тоді? Про кого думала?

Зашелестів пучками пальців у шибку, як шелестить каштановий лист теплої безвітряної ночі, коли тихо, тихо в садку і враз ледве чутно зашелестить листя.

Великі світлі очі повільно повернулись до вікна, по хаті й навіть усмішка не зійшла з вуст. Подумала, що здалося. Замислилась.

Знову пальцями по шибці тихенько, тихенько й очима в її очі.

Враз погляд її став гострішим у вікно, примружилась, вглядаючись у темноту, а він відхилився і все стежив.

Обвела очима по хаті.

— Матушко, ви спите? Я забулася здійняти хустину... І тяжко мені чогось. Вийду помолюся надворі.

Прикрутила лямпу, а через хвилину вибігла з вирізаного в землі проходу до дверей.

Юрко зареготався тихо, але всіма грудьми, й засміялась Наталя.

— А він тебе в руки цілує?! Ой, дурень!.. Сам цілував в уста і знову сміявся і сміялась вона.

— Чого ж це він, Наталю?

— Каже, боялась свята Марфа йти, та й проводив... Мабуть із матушкою сторгувався на мене... Він же багач, — пасіка, садок. Приносить усе.

— Захоче віддати тебе?

— Та й як, я ж черниця?!

— Не подивиться.

— Як же? Як же можна?.. Богові я...

— Не подивиться.

— Ні, Юрко, вона мабуть хоче держати біля дому цього пана, щоб брати з нього.

— А ти дивись, Наталю! Дивись, вони хитрі... Пам'ятай, обставлять діло так, що й не зоглядишся.

— Юрко! Не лякай мене... Не лякай. Чи я не при умі?

— Ні, ні! Ти сама знаєш. Я надіюсь на тебе... Киньмо це, я зараз іду.

— Чому? Юрко, чому так швидко?

— Я часу не маю, мені треба бути в товаришів. Я на хвилинку до тебе.

Якимсь чудним ланцюжком пішли думки в Наталі.

— Ти знаєш? — сказала вона. — Я сьогодні бачила салдата... Не поляка. Чого він тут ходив?

— Ти казала про це старій?

— Ні вона прийшла з Лебедем, та й не було коли. А чого він тут ходив? Йде отам і свище.

Подивилась пильно в темряву між стовбури, притулилась до Юрка.

— Сама я тут. Страшно мені.

Умовляв не боятися. Наказував мовчати. Пішов у темряву, а Наталя довго приглядалася услід, потім увійшла в курінь і підперла двері.

* * *

Стенко сів на пеньку й почав витрушувати з кишені, щоб назбирати на цигарку.

В лісі темніло й трудно було відібрати крихти від махорки.

Сидів обіпершись ліктями в коліна й не підвівся, коли в тиші між деревами чітко застукали копита, іноді м'яко, іноді гостро й звучно об коріння. Тільки глянув і пізнав струнку постать у сутінках. І знову нахилився врівноважений, зосередкований над долонею з витрусками.

— Козакуємо? — запитав не підводячи голови.

Кинь раптом став.

Але юнкер ніколи не покаже свого здивування. Він спиниться, приглянеться, усміхнеться сухими губами і вколе:

— Так, козакуємо, не всім же й бурлакувати.

— Та й що, на батьковій коняці козакуємо?.. Закуримо, чи що? Хай відпочине худобина, воно ж наробилось за цілий день.

Стенко теж усміхається, тільки всміхається одними очима.

— Га? Чи може пан Пілсудський видав? Чув, що служите в нього.

— Думаємо до червоних переходити. Вони гарно віддячують. У вас про це можна довідатись?

— Так, можна. Вони зовсім не віддячують, казна в них бідна. Врешті для тих, що служать у Пілсудського, вони не скупляться. Відплачують гарно... А коняка ж як здригається... Охляла.

— Нічого, ще б до Києва довезла. Ну, добраніч.

— Добраніч. А чого її в Київ тягнути, хіба на шкуру?

Гарменко вже з глибини лісу гукнув:

— На м'ясо більшовикам. Китайці й татари з'їдять. „Брати“!

* * *

Тоді, як Юрко стояв під вікном у Наталі, Стенко виразно й коротко стукав до Ксені у шибку. В хаті світився вкручений гасничок. І Ксеня колисала за вірвичку колиску.

Слобідка спала. На оборі жували жуйку й відригували воли. Стенко стояв під вікном із садка, низенький і широкоплечий, на тлі білої стіни й по-коліна в бур'яні, здавався ще нижчим.

Молодичка повернулась до вікна очима, тоді підкурила лямпу й до дверей. Шкрегнула засувка. Стенко подався повільно в подвір'я.

Вийшла в білій полотняній сорочці, притискуючи руки до грудей навхрест, наче від холоду й, не глянувши на хлопця, пішла до комори. Тоді поставила щось їсти собаці, полащила й вернулась.

— Йдімо сюди, на дубки.

Посідали.

— Батько твій є вдома?

— Є, сплять.

— І мати?

— Вони не вийдуть. Я ж тихо пішла.

— Та ні, я не про те. Я так спитав. Де Лавро?

Не звернула уваги.

— Диви, як туман, он де в лузі! Гарно?

В лузі!.. Сивий туман, прозорий, свіжий і мовчазний лежав важкою наміткою... В лузі туман, а там ліски, очерет на Ставках...

— Сьогодні була в лузі...

— На Ставках?

— Каченят шукала. Два дні не приходили. А знаєш?—Я бачила в лузі китайця. Ой, налякалась, ма-а-а-тінко!

— Мало що... Йшов?

— Ні, сидів.

— Ну, й хай сидить, може який неприкаяний, нам що до того!

— А тобі ж лісом іти?

— То нічого. Я не боюся.

— А чого ж Юрка нема з тобою?

— Він скоро прийде.

Ксеня задумалася.

— Що там на моїй пустці робиться? Одна тільки турбота. Відмовилася б, але Миколка ж, це ж його. Добре, що хоч Остапчика господь прибрав...

Широко складала рота, говорила вільно, розкрито й тоненько. Здавалось, що в темноті за густими сливками киває головою й робить рухи руками.

А він сторожко слухав, придивлявся й говорив однотонним баском:

— Так що, ми підемо вдвох.

— І як оті хлопці не бояться іти лісом уночі. Мене ото убий,—ну, кажу тобі, казни—не піду лісом зараз... А ви от... недавно Гарменко

поїхав... Сама не знаю. Я йому сказала за китайця, так він каже: Це з таких, як ваш Лавро... Ти чуєш? Он на цього, що служить у нас— каже—це з таких...

— Дурний твій Гарменко... Чого він хотів од тебе?

— Не знаю. Каже—батькові на матеріал дубів продати.

— Гм...

— На Лавра косо дивиться. Він бач не церемониться з такими.

— А що ж там Лавро?

— Нічого, парубкує. Вже зазнайомився в селі. Кажуть, на сході слово держав—про очерети говорили. Обчество хоче вижати спілкою.

— На Ставках?

— Або...

— І вигідно?

— Хто й зна... Лавро сміється. Каже: захотіли дядьки очерету на мундштуки... Каже, за кусок кишки сім верстов...

— Товаришує з ким?

— З ним у шайці*) кілька наших парубків. Ти їх не знаєш, мабуть. До нього приходять.. Не тисни, ато ребра гнуться—поламаєш... Ой, ой... Та що ти, скажу Юркові.

— Юркові? Ну, що ж доведеться пляшку поставити...

— О! А рука! Ну, куди ото! Ну, що ти там поклав!

— Так тепер же слобода! Твоє—моє.

* * *

Собака звівся на ноги, послухав, кинувся до воріт і відскочив, як м'ячик на шпагаті, натягнувши ланцюга. Від воріт тихо обізвався знайомий голос.

— Ти! Матка боска! Своїх забуваєш!

Ксеня встала з колодок і пішла проти Юрка. Зразу змінилася вся, заговорила, оправляючи хустинку, діловим, поважним голосом—господиня.

— Добрий вечір! Іди сюди, ось і Іван сидить... Ну, розкажуй, що там у хазяйстві... нашому.

Сіла й показала місце між Стенком і собою.

Юрко сів.

— Гарменко приходив сюди?

— Чого? Ні, не було.

— А він казав, що дивився.

— Що дивився?

— Не знаю.

Юрко стояв у тіні під вишнею і не можна було розібрати його лица. Говорив баском. Високий, з розтягнутим коміром, здавався вабливим.

Стенко встав і вирвав листок сухого бакуну, що в'ялився на шпагаті в довгій в'язці під хлівцем. Потім старанно розтирав на руці, мняв клаптик газети й звивав цигарку.

Юрко сів і тихо почав розказувати про хазяйство. Потім задумався.

— Ну?...—запитала Ксеня.

— Що?

— Чого зажурився?

— Хто й зна! Так. Само чогось журиться.

Треба було йти, а не знав із чого почати і треба було посидіти „для годиться“. І чогось при Ксені думалось про Наталю й про Лебідя. Було сумно: продасть Марфа Наталю за мед, за яблука продасть. І не зоглядишся.

*) На Поділлі: бути в шайці—товаришувати.

— А ти не думай! Що, молодим оженився, чи-що?
Юрко встав.

— Ну, нічого, матері твоєї чорт!—подумав уголос. Ми ще повоюємо!

— А ти ж як думав,—обіззався Стенко.—Ми ще повоюємо!

Стенко роблено усміхався і крочив по подвір'ї на двох сажнях парадним військовим кроком. Його плавка хода з нерухомим тулубом і жвавими ніжками виявляла в ньому горду, може чваньковиту людину. І Юркові зараз не сподобалась сама ця прогулянка на двох сажнях.

— О, ми ще повоюємо! Не одним, Юрасю, в носі закрутить!

А Ксеня говорила стиха до Юрка:

— Здається дитина прокинулась... І тихше:—Зайди, подивишся на нашого Миколку.

— Ні, ні, ні. Ми швидко йдемо. У нас мало часу.

Останні слова сказав голосніше. Стенко схопився, наче нагадався, і підійшов до них.

— Так, підемо. Ну, Ксеню...

— Та почекайте!.. І чого б вам не переспати на сіні?

— І ти з нами?

— Та й я можу... Тільки багато вас. Лавро ще прийде.

— А де він?

— Подався десь. Не знаю.

Збиралися іти на Ставки. Ксеня провела до воріт. Юркові говорила хазяйським голосом, що треба зробити, де треба закласти деревом, щоб нічого не лізло в садок,—наказувала прийти.

Йшли вигоном.

В далені над лісом стояв білий туман над річкою.

— Буг парує. Це б покупатись,—тихо, наче до себе, промовив Стенко. А Юрко сказав, сам не слухаючи своїх слів:

— І вода мабуть тепла.

Турботно думав про ліс, про Ставки.

3.

Червнева спека в лісі, парить перед дощем.

Спереду стіною стоять очерети—застигли, не ворухнуться, тільки іноді пройде струмочком вітрець по верхах, та дика качка зірветься, вдарить крилами по довгих листочках і сховається за кущами лісу, що порозкиданий по Ставках.

Тихо.

По другий бік стоїть душний, налятий сонцем осиковий молодник височиною в пужално, а де—у воринку. В осичняку чамріє в'яла, висока рогоза, збита звіриною і пташками. В осичняку нема стежок і довгими роками лежать сухі гіляки, перегорають на сонці у вугілля. І на Ставках нема стежок. Рідко забреде який мислівець та сполохає спокій глухим самотнім пострілом, а тепер і мисливців не дуже є.

Осичняк вузькою косою врізався у Ставки. На косі затишно й душно. Від лісу—чагарник; од Ставків маленька затока зацвітає зеленими пасмами під очеретами, що стали підковою. Беріг на затоці горбатий, з сухою втоптанною тирсою. На тирсі сидить вродливий, засмаглий велетень-татарин, із добрим виглядом на обличчі й сумно скошеним ротом. Він держить на підібраних під себе ногах балалайку і грає сумні мотиви, схожі на єврейські.

На березі хлопець років шістнадцяти стинає шаблею високі паростки осичини. На його маленькому обличчі і в голубих очах видно повний спокій, зовсім доречний в цій глушині.

Під кушем лежить широкоплечий парубок, обіпершись на лікоть, і зосередковано колупає в носі. Потім довго пирхає, трубить ніздрями і знову колупає. Біля носа в нього червоно, ніздрі розколупані й очі під білими віями запливають сивим туманом, як Ставки. Тому весь він справляє вражіння якогось прогнилого „барахла“. В нього вилізло волосься на скронях по боках і тому білий чубочок посередині здається дуже низько зліз на загорілий лоб, над очі. На ньому галіфе й сорочка з відкладеним коміром.

Він уважно слухає музику й іноді, коли татарин брязкає, поклавши палець не на тому ладу, де треба, кривиться з досади й незадоволення.

— О-ой! Ну, не рїж, не рїж, Тагіро.

Видно, що він любить музику й хоче найти задоволення хоч із балалайки.

Татарин підносить до нього сумні очі:

— А ти не царапай нос. Удовольствія на мінуту, а калекою на цєлую жізнь останешся.

У відповідь парубок трубить, схопивши носа пальцями, люто підтягаючи верхню губу і затиснувши очі.

— Скучно ето...— каже Тагіро.—Фу, ти... не харош..

Він ладнає балалайку на гітарний стрій і тринькає „яблучко“. Потім знову сотає жили: тинькає довго й надокучливо.

— На андреївський.

Але струна раптом лопає.

Тагіро кидає балалайку набік і вивертається навзнак. Він довго дивиться в сіре від спеки небо.

— Коля, ти Крим знаїш?

Коля встає й підходить до Тагіра.

— Не знаєш Крим? І не знаєш гори? Там небо даже не таке... А татарочки—ай-яй!

Тагіро замовкає. Але Коля хоче слухати.

— Ну?

— Да, что с тобой говоріть.

— А ти думаєш у нас не гарно?

Коля не находить, що більше сказати на користь свого дому. Але подумавши—додає:

— Там у нас компанія, гітара... Як візьмеш на вальс, крутиш цілий час. Харашо в нас!

— Мещянське счястье!—обзивається з-за спини високий чоловік із голим, білим виразним обличчям і з шовковими, вицвілими на сонці бакенбардами. Обличчя це нагадує одного з тих декабристів, що рисують на плакатах. Хоробливо-повні, наче забрезклі щоки й ніс із склерозними жилками, теж наче забрезклий, чогось викликає жаль до цієї інтелігентної людини з виразними очима.

Він, як із стіни, вийшов із чагарника з куском сірого мила в руці й з рушником на плечі.

— Тебя тянет туда, где гітара і вальс?

— А що тут у нас щастя? Як чорти в очереті сидимо... Ет...

— За гітарой соскучілся? Большевик тоже!..

Він іде до затоки, роздягається і починає поливати водою з горнята зеленкувате тіло.

Хлопці мовчать. Тільки той, що робив вправи з шаблею, кидає тихо:

— Не в дусі інтелігент.

— Он бальной,— каже Тагіро.—Ну, що, Пацан? Учїшся голови рубіть?

— Не прівик у таких обстоительствах,—каже Коля про інтелігента і трубить.

— Не прівик, а не жалуется. Не так жіл, как ми, а вот держится парень. У него матъ на столбе повесілі і брата повесілі, красние повесілі, а он, как бил большевиком, так і єсть. Легко думаїш? А думаїш он не хотел би послушать харошу музику? В театре побивать?.. Скажу я вам, что інтелігент может битъ больше большевик, чем все ми... А ти—гітара... Барахло! Вот і я Крим, как вспомню... А небось буду с большевиками, пока не расчістім сволоч всякую і сброд всякій.

Підчас тиради хлопці закурюють. Тагіро знову строїть балалайку. В чагарнику тьохкає соловейко.

Коля встає.

— Вепр шамовку приніс.

Придивившись у чагарник, де зникає Коля, можна помітити вузеньку стежечку.

Звідти чути, як хтось розкатисто сміється.

— Антоша Вепр чогось заходиться,—ходімо, Тагіро, туди,—каже Пацан і встає.

Біля зеленого куреня на шинелях і фуфайках лежить Коля, Китаєць і Антоша Вепр.

Китаєць має завжди зумлене обличчя, жовте і плитке, як пустеля. Зараз він дивиться примруженими, розкосими очима на Вепра і сміється.

А у Вепра очі зеленкуваті, гострі, як списи. Маленький ніс із рухливими ніздрями й гостре підборіддя.

Він артистично оповідає свої пригоди.

— Ну, що він дасть?—Сала ні в кого нема, цибулі набрать, та й плакати над нею? Молока там мати вицяпає, котові миршавому поплуднувати, та й тільки!.. Кажу я: треба, хлопці, зібрати десь, бо, кажу, наші партизаники хвостики попідкручували... Що за їдри його палку! У нас, каже, один піп тільки й має!—правильно, кажу, давай попа!—А як?—А я йому:—ось як.

Шия у Вепра витягнулася, ніздрі швидко заворушилися, і очі заскакали з боку на бік, зразу часто-часто, але дивилися в одну точку, в Тагірове перенісся й наче провірчували.

Тагіро аж подався назад:

— Чорт напугается, не только поп!

Вепр шарнув рукою собі по волоссі й наче тим диким рухом змінив своє обличчя. Воно стало спокійне й усміхнене.

— Ходім, кажу.—А хлопець на ять, він увечері прийде сьогодні Даю йому нагана. Ставлю біля хвіртки, а сам смирененько до попа.

Входжу.—Здрастуйте, отче... Сидить водолаз за столом, патлатий, очі маленькі, а рот... як ото редикуль у дами, такий рот... Кажу, йдемо з богомольцями та їсти захотілось. Вгостіть, батюшко,—ви тепер на цвинтарі набрали. Він щось хотів казати, а тут пудель із-під стола: дивився, дивився на мене, та дзяв, дзяв! Я як тупну до нього, як рубну: молчать!.. Там-тара-мать. Та й отак—заворушив Вепр щелепами. Водолаз застиг... Щось хоче сказати й тільки редикульом ворухить. Бачить, що за богомольць, встає, іде в комору й нагружає одею мішок. А мені що? Я показав нагана попаді і старому, кажу зачиніться і сидіть, бо мої паломники в подвір'ї. І всі з отакими—показую оцих два.

Вепр вийняв нагана й мавзера.

Коля упітав яйця, слухаючи Антошу. До нього підмостився Пацан, і останнім Тагіро. Вони розгорнули мішечок, витягли звідти паляниці, шинку й масло.

Пацан сказав:

— От, Антошо, душа твоя партизанська порохом і кулями набита.. Чорт забери!—загорівся ввесь.

— А ти, Пацан, слухай та їж,—обзивається Антоша.

Дивиться на Пацана й додає:

— Водолаз це пустяк, я з одним зводом вибив п'ять рот із села.

— А ну, розкажи, розкажи! Він, Пацан, не чув,—сказав Коля.

Але Вепр тільки зиркнув на нього і „зробив очі“:

— Тріпатись усякому Пацанові! Чудак ти! Авторитет загубиш к чорту.

Видно, що Антоша, озброєний двома-трьома револьверами, буйний і непокірний Вепр,—це душа загону, його схований динаміт.

— Як Антоша розказує, то в грудях стає тісно, випирає... Чортяка!—блищить очима Пацан.

Антоша питає:

— А в голові легко?—і побідно сміється до хлопців. Пацан!.. Ха-ха-ха!..

Пацан стулюється.

— Лавро давно був?—питає Антоша, звертаючись до Тагіра.

— Не було.

— А от Лавро не боїться без нагана ходити,—сказав Коля,—і ввесь час десь там...

— А нащо йому наган? Досить того, що він ввесь рудий та курносий. Його не видадуть. Він там сяде, закурить із дядьком, заговорить про врожай, матюкнеться по добрості, допоможе вшнурувати сіно... Це не те, що я...—Антоша сміється й сміються всі.

— Мене за одні очі розстріляли б, коли б дався! А ніздрі! У-ух.

— Тепер тобі, Ходя, черга в село йти.

Ходя широко сміється костистим ротом:

— Ходя ягід у лісу... комуна, ви носить—Ходя ест... Ги-ги-ги!.. Ходя ягод. Всяк знаєт: Ходя—большевік—сразу пуля.

Ходя кожне слово притискає на кожнім складі й сміється часто й здивовано—таке обличчя. Але не видно збентеження на цім плиткім, із сонячними плямами обличчі. Чи то наші люди не вміють розбирати настрою цих облич.

— Нічого, Ходя послужить для товарищі!..—сміється Ходя.

Його не слухають, але він так само всміхається.

Вепр починає оповідати якусь історію, як приходить інтелігент.

Він Антоші подає руку, а Вепр робить ясне обличчя, дуже ввічливе, каже „маю честь“—і знову оповідає.

Інтелігент звертається до Ході:

— Закурім, щоб твоя пустиня Гобі не журилась, як говорять здесь на Україні.

Сміх розпливається на обличчі в китайця, як сонце на пустелі Гобі.

В чагарнику шелепає.

— Хлопці, їсти хочу,—каже парубок із рожевим, як у дівчини обличчям, розтягаючи віття руками й виходячи до товаришів.

Він розлягається біля Антоші й починає їсти. Коли поїв, сказав, усміхаючись:

— А проголодались ми, хлопці, здорово! Тлустого хочеться.

Хлопці зрозуміли, але Антоша відповів:

— Сало ж їв, чого тобі більше?.. Розруха тепер і потім це тобі Ставки, а не твоя блаженна Херсонщина.

— Свіжини б!

— В село йди. В лісі де знайдеш? Хіба козу яку зловиш.

— А що, як я кізочку хорошу бачив?.. Ох, і кізочка! Ну, вмер, як побачив! Умер—та й годі!

— А чого не зловив... Соли треба було посипати на хвіст.

Інтелігент вступається за кізочку.

— Нет, товариші—ловить нельзя. Ми не бандіти.

— А де бачив?—повертається зацікавлений Антоша.

Херсонець придивляється в карі Антошеві очі й мужній вигляд. І Херсонець стримується, не каже, де бачив кізочку.

— Бігла, ясно. Кізочка ж.

Мовчки, не змовляючись, Марко Херсонець розкладає карти й мовчки, не протестуючи, партизани починають грати. Грають манірно, з приказками, висувають одну карту за одною, помалу дмухаючи як „специ“.

Гра тягнеться довго, поки сонце стає з полудня. Всі вже гарячі, з спітнілими, блискучими очима.

Серед гри хтось питає:

— А де Сливка?

І хтось перепитує:

— А Сливка ж де? Його цілий день немає!

Звертають увагу в куток, де стояла скринька.

— Скриньки нема... Втік Сливка. Пішов додому.

— Як-то,—буравить очима Антоша,—як то пішов додому?

— Пішов та й годі

— Хто бачив?

Ніхто не бачив. Дезертував Сливка. Скучав, грумічив на більшовиків, на Петлюру, на поляків, на Денікіна; замикав свого сундучка на два замочки, перев'язував мотузком, а потім пішов.

— Здавай карти! Ну, його к чорту, не буду й я тут. Пограємо ще днів кілька—та й розійдемось... Тру-ту, тру-уту—трубить Коля. Витирається шматком брудного перкалю, підводить каламутні очі. І він зустрічає Вепрові очі. А вони не такі, як бувають, коли Вепр жартує, коли показує, як лякав „вололаза“. В них зараз гостра глибина. Моторошна, холодна глибина. Вони сверлять, вперто витрищені, але маленькі.

І слова, що кидає Вепр, як постріли з двох револьверів.

— Встань! Пес!—шепотом.

Рука Вепрова протягається до нагана, що лежить обіч.

— Встань.

Сам Вепр встає м'яко, як кішка. Очей не зводить із Колі. І наче почувачи нечутний наказ Вепрової думки, Коля боком іде до берега. За ним Вепр із націпленим у руці наганом.

Після німої, глибокої павзи, біля куреня схопились.

— Іди, бо вб'є, Марко!

Марко Херсонець встав і кинувся до берега.

— Антошо, залиш його.

— А нащо? Нащо він?

— Слухай, Антошо (потиху) ми його ще використаєм. Не треба. Є ж товариші, що вони, яка їхня думка.

— Мені все одно! Моя думка стріляти таких! Панику робить розстроює загін червоних партизанів. Що йому революція! Потім піде й буде у своєї Хроськи чи в Марійки під боком на більшовиків лясати точити. Ні, Марочку, ось почекай, дай я пристукну цей хлам. Це ж пустяк, чого ти боїшся?

— І Лавро не знає. Антошо, нас мало! давай поговоримо та й вирішимо:

— Та будьте ви прокляті, розхляби!—кинув у землю наганом Антоша,—а ти пам'ятай,—обернувся до Колі—я тебе і вдома найду, коли втечеш!

На сході з'являється зловісна фіялково-синя хмара... В одну хвилину. Сікнуло білою стрічкою... Ожили очерети, пішов вітер по верхах перекомот і стих.

Антоша й Марко—два сильних,—один, як система м'язів, другий, як інструмент тонких, але сталевих нервів, що грають на кожний подих вітра,—обидва глянули на схід і забули Колю.

Через кілька хвилин у зеленому, низькому, але широкому курені Гаріфаїла Тагіро—татарин питав, сміючись, Антошу:

— Убів би Колю? Да?

Вепр жував грушку й теж сміявся:

— Ясно, вбив би. А що мені робити? Ви розійдетеся до жінок та до поросят своїх, а мені де дітись. В селі уб'ють мене, я ж не можу, як Лавро, а в лісі самому скучно. Кому б я розказував, як набив повний лъох буржуями й кидав бомби... Кольку—ясно вбив би. Так що ти, Колю, подякуй Маркові.

З виглядом гіркого здивування дивився на Антошу Вепра Інтелігент.

4.

Було гаряче й від тютюну гірко в роті.

Марко Херсонець вийшов з осичняка й побрів лісом, а в лісі зустрів дівчину в чорному—черницю. Вона не збирала нічого, ходила, сідала на горбі й співала зрідка тонісеньким голосом якусь священну пісню. Там були слова: „і в пустині оселився“.

Це зацікавило.

Хто вона так далеко від сіл? Що вона робить тут? Чого прийшла? Пригадав черничок, що про них чув різні оповідання—яхидні бувають, солоденькі,—підлеститься, окрутить і не оглянешся.

Придивився здаля—ніжне обличчя чомусь нагадало сестру, наче сестра, наче підійде й скаже:—Марку!.. Не в'язалось із шпигунками... Але життя в схованці дало таку звичку Маркові: розвідувати, роздивлятися і не хапатися. І вже хотілося слідити там, де й був певен, що нічого такого немає. А може щось інше—обізналося у серці: давно хотілось постояти з дівчиною, як хочеться води в спеку на сіножаті.

Йшов наслідці, сідав, коли сідала вона, коли оглядалась, ховався за дуби й так підійшов на сто кроків до куреня.

Тоді прийшов на Ставки й говорив про кізочку, а сам дивно почував, що до дівчини тягне, що запам'ятались її очі з родимочкою на лівім вії і її постать із рівною сукнею, пругка й округлена, з білками на опухлих місцях. Почував, що любить її так зразу від скуки, чи таки справді,—але без неї бути не може.

Увечері після грози пішов знову до куреня, сидів там і виглядав дівчини в чорному.

* * *

Була тепла темна ніч у зарошеному лісі.

Хлопці не пізнали свого голосу, як заспівали в чагарнику серед мертвої тиші:

Із-за острова на стрежін
На простор речной волни
Впливають...

— А-а-а—пішло луною, моторошно обізналося десь на Ставках.

— А-а-а-а—до жаху чутно відгукнувся ліс далекою ділянкою.

Через кілька хвилин почувся шелест в осичняку й тихий Лаврів голос запитав:

— Гармата?

— Так, і Стенко.

— Харашо. Ідіть сюди. Ось сюдою.

Застали партизанів за вечерею. З боку між камінцями тлів, зрідку спалахуючи вогонь. Посередині стояли казанки, миски і дві пляшки самогону.

Юрка пізнав Ксєнин сусіда, Панас Перепиличка й радісно привітався. Він прийшов раніш із Лавром. Збоку від гурту лежав навznak на шинелі чоловік із бородою і попахував.

Всі радісно зустріли хлопців. А Антоша Вєпр став, покрутив чорні, вусики, що підковою облягали верхню губу й по-татарському спускались кінцями нижче рота,—і підійшов до хлопців.

— А ну, стой, що за партизани такі! Познайомимось! Ближче, ближче до вогню. Я—Вєпр—партизан. Угроблюю людину одними очима... А вони хар-р-оші!—обернувся він до зацікавлених партизанів.—Дивись громила які! Ну, сідайте.

— Закурюйте!

— Та вечєра ж є. Антоша Вєпр у водолаза мішок набрав. А ну, Марку, вибий пляшку.

Марко підвівся, зробив серйозне обличчя, обвів присутніх очима, погладив по холодному склі, наче лащив, як лащуть кабана перед тим, як повалити й простромити ножем,—полащив, сильно без розмаху вдарив у кант дна поставив на дно миски.

— Красиво,—сказав Інтєлігєнт, дивлячись на Марка.—Художєстєвенно!

— Десяток літ вибиваю.

— Хлопці,—сказав Лавро,—перед тим, як випити,—поговоримо. Є де-які справи.

— Дайош, правильно!

— А ви, хлопці, шамайєте, бо ми так як би й попаслися вже... Шамайєте, партизанство! Не сіємо й не жнемо, а що послав нам отець духовний, а по-нашому—водолаз...

Юрко засміявся:

— Кажєш, водолаз?

— ...Водолаз, те й їмо. Бєри бєз цєрємонїї.

Антоша розказав анекдоту про цєрємонїю, Марко хотїв розказати ще одного, і теж про цєрємонїю, та Лавро обїззався:

— Давайєте діло скінчимо, тоді й посміємось, і вип'ємо.

— Починай.

— Зразу про наше положєнїє: маючи смєрть перед очима, залїзли ми в очєрєти й відстали від своєї частї. Потїм на Ставках і отаборїлись. Далї: живємо отак, як оцє. Сїдимо, мало-що робимо...

— Скучаємо за дївчатами,—сказав Марко.

— Тїльки бєз таких рєплїк!

— Добре, що ти в удовички служиш, ти можєш бєз рєплїк, а я бєз рєплїк не можу.

— Так от... Наш план: органїзувати хлопців круг себе—перше; озбрїтїсь і озбрїти—другє; глушити поляків,—а вже чути поляки на трьох стїльцях стоять. Тїльки похитни і все шкєрєбєрть полєтїть,—цє трєтє. Хлопці трєхи розпустились і нє почувають відповїдальности, да... Треба освїжитїсь...

— Вжє розкупорєна,—сказав за спїною дядько з бородою.

— Зараз освїжїмось.

Лавро опуствїв вїї й перємовчав рєплїку.

— Да. Треба освїжитїсь. Освїжити состав і трїматїсь мїцно. На слобїдцї в мєнє хлопці вжє є. В Рїдкодубах теж. Зв'язок гарний держати-мємо чєрєз наших нових товаришїв.—Лавро очима показав на Юрка

й Стенка.—Тепер ще неможливо перетягнути на свій бік і можна буде почувати ґрунт під ногами. Як ви, хлопці, думаєте про все це?

— Що нам думати?—чомусь звернувся Антоша до Пацана,—ми зробимо, що треба. Якби не ти,—глянув Вепр на Юрка, наче казав до нього про Лавра,—якби не ти, то не сидіти б нам отут і горілки б не пити. Правда, Пацан!

— То правда,—сказав дядько за спиною в темряві.

— Мені здається, що так і вестимемо лінію. Тепер про дещо дрібне на сьогоднішній день. Слобідські дядьки хочуть спільно жати очерет. Я там свій чоловік зараз, так я думаю одтягнути їх треба. В крайнім разі признаємось декільком неможливим. Їм поляки вже здорово залили сала за шкуру, так що вони нас не видадуть. Це—перше. Друге: оцей парняга—Гармата знає в одного товариша кулемета...

Всі заворушилися, прислухалися. За спиною в Марка плитко одбивало вогонь і не усміхалося Ходине обличчя.

— Так „Максим“ справжній. Ми його мусимо нажити. Він в одного бідняка—гончара. Юрко там поладнає справу з ним. Тільки обережно, Юрко!—А нам треба буде доставити. На дрючках можна принести. Я думаю, що з наших піде Вепр... Іще хто б?

— Я, я...—спішно сказав Ходя з-за спини, наче боявся, що піде хтось другий.—Ходя пойти. Ходя не ходить за шамовкою. Я пойти за пулемьот.

— Добре.

— Тепер вип'ємо,—сказав дядько, підсунувшись ближче до гурту. Його борода, невеличка й чорна при вогні, була, як вироблена з мармуру: густа, рямочкою.

— Так. Що є більше?

— Сливка втік,—сказав Антоша. Я кажу так: хто ще втече, хто буде дезертиром червоних партизанів—хай чекає у себе вдома гостя—Антошу Вепра. Прийду з визитою. Всі адреси я вже маю в себе.

— Харашо,—засміявся Лавро.—А Сливка, це куркуляча шкура й від неї робітничо-селянській армії не можна було чекати кращого. Боятись Сливки, я думаю, нам нічого, він піде на свою Київщину й не подумає видавати нас. Загрузне в землю зразу. Це ясно.

— Ітак, червоному атаманові перша чарка,—сказав Марко, наливаючи горілку у склянку до половини.

— Не червоному, а рудому,—поправив Антоша й обвів лютими очима присутніх. А під татарськими вусиками таїв буйний сміх. Свій сміх особливий. Скаже що-небудь або зробить іноді зовсім не смішне—й почне наче роблено сміятись, дивлячись тобі в очі. І за мить ти вже регочешся з ним разом і не можеш стриматися.

— Рудому атаманові перша чарка. Зверху до дна горілка одна. Пий не нюхай. Адамові сльози гріх нюхати, в носі закрутять...

— Дьоргай!

— Такими Адам плакав, як евакувався з раю.

Лавро хильнув, скривився, хекнув і сказав:

— Гіркими ж сльозами він плакав, сто чортів його матері. Очі можуть повилазити, будь ти проклята!

Чарка перейшла до гостей. Потім Марко випив за світову революцію, а після признався:

— Як не буде дівчат, не всиджу тут і я. Як водяник сидиш в очереті. Що за життя, чорт візьми. Втечу.

— Ти що, Марку, про що балакаєш?—гостро запитав Антоша.—світова революція, за що ти пив допіру?!

— Не бійсь, Антошо, я знайшов кізочку, чудак ти! Чого б мені утіти тепер.

— Та кізочка пробігла.
— Знаю її стійло.
Антоша підсунувся.
— Любить по череді будемо, Марочку, так?
— А то побачимо.
— Розкажи толком. Ша, хлопці. Марко найшов дівчину в лісі. Мабуть, якась лісникова.
— Гірше,—прорік Марко,—манашка. З старою матушкою живе. Находочка. Ех!—приклацнув язиком.

Всі уважно слухали, тільки Стенко щось тихо говорив із Лавром. При останніх словах він глянув на Юрка. Той закам'янів, сидів блідий і, забувши себе, дивився на Марка... А Антоша враз протягнув мовчки пальця на Юрка й відбив його вигляд у себе на обличчі, заходився сміхом:

— Ха-ха-ха!—Дивись, дивись, ха-ха-ха!.. Оце я розумію! Цей любить... Ха-ха-ха... цей любить дівчат...

Юрко здивовано глянув на Антошу, на всіх і спалахнув...

Всі уважно дивилися на нього й заходились од сміху:

— Ха-ха-ха!..

— Ха-ха-ха!..

— Ха-ха-ха!..

А коли сміх почався—Антоша знову заходився і знову говорив крізь сміх, і всі починали дужче сміятися.

Врешті Антошка з серйозним виглядом сказав до Юрка:

— Ти вже станеш в чередь... Третім будеш... Ні четвертим... За Лавром. Випий—твоя черга, випий другу.

Юрко горів на обличчі. Взяв шклянку й перекинув без жодного слова. Закусив і засміявся, стримуючи себе...

— Кажеш у черзі?.. Спасибі, тільки не так воно, ось закушу, то розкажу.

Всі замовкли. Говорив молодий, рум'яний товаришок і до того гість.

— Цієї дівчини зачипати не можна. Так, не можна.—Юрко був уже п'яний і слова в нього то губились із голови, то лізли цілою юрбою.

— Ця дівчина нам пригодиться для іншого. Вона тут має курінь, вона буде нашим зв'язком... І вообщє... Туди дядьки вільно можуть носити шамовку, буцім на молитву. Там буде наша пошта. Ми не завжди можемо бути у вас. Потім одна моя товаришка, а її подруга служить у панів, а пани—це буржуазна контр-революція... Знайте, де чорт не може, там баба допоможе. Ми собі так плануємо, широким покосом захватити роботу, то й шкодити не варто. Дай тютюну... А потім ще як налякаєте, вона пожагується зразу матушці, а матушка в попу, й пішло. Видадуть, як раз плюнути. Її треба завоювати й ми це зможемо. Вона буде нашою—через мене... Тільки тоді не зачипати, щоб як сестра...

Юрко затримався трохи, обвів усіх очима і сказав:

— Ота ваша кізочка—це моя дівчина.

— А-а-а!

— Он як!

— О-о-о!

— От чому він так дивився.

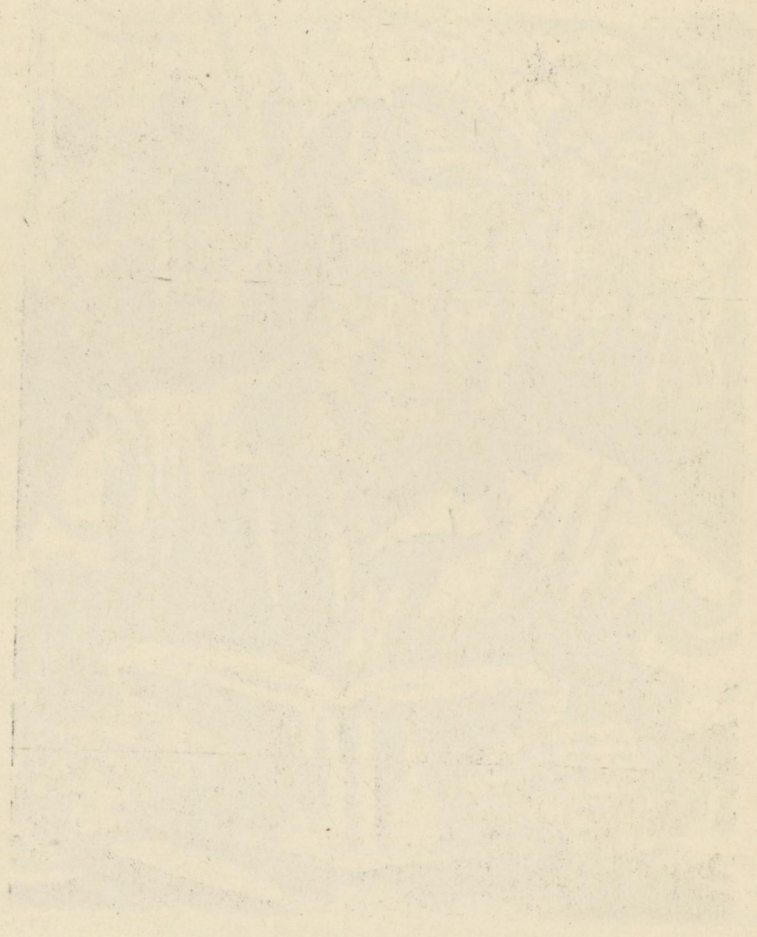
Інтелігент сказав:

— Чорт возьми, скільки романтики в жізні. Оказується она не тільки в романах!

3. Толкачов
Харків

Товариш із книгою
(портрет артемівця)

Copyrighted material

Copyrighted material

— Юрочко, дай твої п'ять! Дай п'ять! От парняга! Ну, хильни ще за здоров'я теї самої кізочки... А тебе і її не тронуть пальцем. Потому за тобою стоїть Антоша Вепр. А у Вепра клики гострі. От! Вип'ємо недоброї та гіркої, хай нашим ворогам ще гірше!

Посоловілими очима Юрко дивився на Марка. Чому Марко не сказав ні слова після нього, що він думає.

Вогонь розложили більший. Випивали. Інтелігент розказував про студентські гуртки в Москві і про те, як повісили його матір червоні. Стенко наспівував: „Вийються стяг багряно-красен“, а Антоша зразу слухав Лаврові оповідання про Юрка, а потім сказав:

— Добре. Юрко буде зо мною. Як уб'ють десь Антошу, нагадай Вепра й завжди будеш сміливий і буйний. Потому сволочі на світі багато, котру надо стрілять. А ось тобі мій перший товариш—наган. Як побачить буржуя, чи якого червоного труса—сам стріляє. Сам цілитись і сам стріляє... Дай бабахну. Цілю в гилячку.

— Р... раз!

Гакнуло по лісі—натягнулися, як струни нерви—загорівся Юрко, зразу яскравими ракетами, зараз же в мозок якісь нові чуття... Наталя, Лебідь, Марко, Антоша... Ліс одей, і ліс у повстання—звучала, звучала душа. Шуміли партизани серед ночі. Над Ставками стояв білий вицад туману, і здавався то стіною, то долиною—безконечною й порожньою, як десь не на землі, десь в іншій світі. А Антоша показував пробитого сучка і скалочки, що вирвало по той бік груші...

— Хороший наган. Згадуй Вепра,—будеш партизан.

Солодким вицадом у голові засновувало й хотілося без причини сміятись.

* * *

Почувалось, що десь має сходити місяць: широка долина диміла пасматим туманом, стовбчили дерева на покато́му зрубіві, в далені чорнів ліс, а над лісом біло сивіло небо.

Двоє—Юрко й Стенко вийшли з Дубчаків і тихою ходою, обминаючи мокрі куші, плутаючись ногами у траві, простували зрубом униз. І може тому, що на хуторі під лісом, десь наче в тумані глухо загавкав собака, чи тому, що долина простилалась широко, не затишно й дико й моторошно було йти, ці двоє зупинилися, і Стенко сказав:

— Закуримо. Виймай свою пачку!

Стояв до сходу очима й на обличчя йому відбивалася блідість від неба. В траві він був, як дубовий одземок, наче й корінням вріс у землю.

Юрко м'яв бакун і думав, ще повний вражіннями сьогоднішньої ночі.

Вдвох перед тим розмовляли, що багато роботи буде в партизанському загоні. Якось не гарно вражав розкиданий гурт хлопців. В громадських і політичних справах він був неспокушений, він був як дівчина, що не загубила ще свого вінка, а тут якесь легке ставлення до свого діла, тут з-за дівчат можуть покидати товаришів, з-за горілки можуть не цікавитись більшими справами... і взагалі—яка ж робота? Як будуть робити такі?! Але думка метнулась інак—саме й робити, саме з такими треба взяти на себе більше тягару...—і тепер Юрко подумав, що нічого червоніти, плутатись у словах і боятись. Треба приходити, питати—потрошку брати в руки з Лавром і Стенком.

І тепер Юрко подумав:—„Багато роботи, але з таким товаришем усе поборемо“.

— Нагадалася пісня Стенкова „Нет не умер Стенька Разин“...—і враз у втомленій уяві стала кремезна постать Стеньки Разина, встала і злилася з постаттю Ваньки Стенка. Отаманове обличчя повіяло хмурою задумою з дубового міцного квадрата під дошкуватою кепкою, з затиснутих губ... „Брові чорніє сошліся“...

— Слухай, ти Стенька Разин. Так і зватиму: Стенька Разин. Він мабуть був зовсім такий.

Стенко скупно всміхнувся.

Рушили далі.

Почувалась, що має сходити місяць. А може то починало світити.

Продовження буде

Дмитро Чепурний

* * *

До велетня сонця в простори
Линем на крилах у вись,—
І очі із палкістю зорять,
Руки до саява знялись.

І блудим у тьмарених хмарах,
Січе наше тіло грім, гряд...
Лишається сонце в примарах,
Безсилені линем назад.

А потім новими роями
Здіймаються дужчі за нас,
І линуть уперто до брами
До сонцевих злотних зукрас!

м. Броварі.